Sinti en Roma in Den Haag

Voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (1900-1970)

Peter Jorna
in opdracht van het Haags Gemeentearchief

Sinti en Roma
in Den Haag

Voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (1900-1970)

Peter Jorna
in opdracht van het Haags Gemeentearchief

Perscentrum Nieuwspoort, 20 april 1979. Loe de Jong presenteert, Ben Sijes signeert: De Vervolging van Zigeuners in Nederland, 1940-1945. Nr.13 in de Serie Monografieën van het Rijksinstituut Oorlogsdocumentatie (RvO/RIOD)

In 1963 worden Simon Wiesenthal – voor het eerst op bezoek in Amsterdam - en Ben Sijes tijdens een avondwandeling aangesproken door een kleine vrouw die vanuit de schaduw van een verlichte boom recht op hen afliep. *"Zij haalde een foto uit haar tas", aldus Sijes, "waarop zij een jongen en een meisje aanwees te midden van een grote groep kinderen: haar broer en haar zuster, direct na de oorlog".* De vrouw sprak: 'Wij zijn zigeuners en wij werden gescheiden. Alle andere negen broers en zusters en vader en moeder zijn dood. Wilt u hen voor mij zoeken?'[1]

1 Citaat uit Ben Sijes, een biografie (Richter Roegholt 1988, pagina 219-220); foto: ANP (Cor Mulder), Collectie Haags Gemeentearchief

Inhoud

Ter inleiding 6

Deel I: Het eerste verblijf in en rond Den Haag (1900-1940) 12
Ketellappers in 's-Gravenhage (1909-1910) 12
Paardenhandelaren in 's-Gravenhage (1912) 15
Woonwagenkampen in 's-Gravenhage: Waldorpstraat, Binckhorsthoek en Slachthuiskade 20
Sinti: de families Weisz en Rose 25
En: Basily – Winterstein 27
Intermezzo: Zigeunermuziek in Den Haag (1909 – 1940) 33

Deel II: De bezetting en de maatregelen jegens zigeuners en woonwagenbewoners 40
1940: Van Verzuiling naar Gelijkschakeling 40
1943: Schnellbrief, Verzamelkampen en Trekverbod 41

Deel III: de Haagse zigeunerrazzia herbezien 44
Verloop in Den Haag 45
Westerbork 48
Afhandeling 50

Deel IV: Overleven na de oorlog (1945-1970) 53
Winterstein 57

Nabeschouwing 61
Nawoord 65
Over de auteur 66

Bronnenoverzicht 67
Bijlage 1 - Adressen waar Sinti en Roma ingeschreven stonden en merendeels werden opgepakt 76
Bijlage 2 - Overzicht van in Nederlandse gemeenten opgepakte Sinti, Roma en woonwagenbewoners bij de zigeunerrazzia op 16/17 mei 1944 78

Ter inleiding

Deze publicatie beschrijft de geschiedenis van de Sinti en Roma in relatie tot de stad Den Haag in de periode voor, tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog.

De Tweede Wereldoorlog was voor deze groepen in Nederland en heel Europa een desastreuze periode. Lange tijd waren zij al opgejaagd, maar nu werden zij vanwege hun etniciteit vervolgd en vermoord. In Nederland voltrok zich dit door een 'centrale aanhouding' (in de bewoordingen van de autoriteiten destijds) van Sinti, Roma en ook woonwagenbewoners op 16 mei 1944 in 18 gemeenten. Het aantal Sinti en Roma dat toen is opgepakt in Den Haag is hoog, in de literatuur wordt een aantal van 112 personen genoemd.[2]

Een groot deel van de op 16 mei gearresteerde Roma en Sinti wordt drie dagen later vanuit doorgangskamp Westerbork gedeporteerd naar concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau. Op 21 mei 1944 werden in de kampadministratie aldaar ruim 247 personen uit Nederland, namelijk inclusief de twee baby's die onderweg of in Polen geboren zijn, geregistreerd met geboortedata en nummer.[3] Slechts 32 van hen overleefden.[4]

Er bestaan nog steeds vragen over deze gebeurtenissen die niet eerder in samenhang zijn beantwoord. Hoe kwam het dat er zoveel Sinti en Roma indertijd in Den Haag verbleven, hoe zag hun leven er destijds uit en hoe (over)leefden zij tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog in Den Haag? Van het Haags Gemeentearchief kwam het verzoek om meer helderheid over deze kwesties. Bijgaande studie is daar het resultaat van.

2 Zie de diverse media-uitingen over de Haagse Zigeunerrazzia op DenHaag.com (Impact Holocaust op Den Haag) en HaagseTijden.nl, het Haagse Sinti en Roma Monument op 4en5mei.nl (oorlogsmonumenten) en op Wikipedia.

3 Uit de beide Auschwitz-Memoriaal boeken (1993), Deel I (Frauen) en Deel II (Männer), over het Zigeunerlager in Birkenau.

4 Op basis van archiefonderzoek door het Rode Kruis in 2004 (Raymund Schütz 2017: 198)

Onderzoeksvragen en afbakening

De periode van onderzoek bestrijkt een ruime tijdspanne (1900-1970) en valt uiteen in vier onderdelen. Het eerste deel (I) behandelt de *entrée* van reizende bevolkingsgroepen in Den Haag – zowel ketellappers, paardenhandelaren en muzikanten, als ook kooplui, kermisklanten en andere woonwagenbewoners[5] – met de vroegste kampementen in de gemeente voor en na invoering van de Woonwagenwet (1919). Het volgende deel (II) gaat over de bezettingsjaren met accent op de eerste maatregelen tegen woonwagenbewoners en zigeuners. Hier wordt beargumenteerd dat 'de grote trek naar Den Haag' niet zozeer een *influx* was (een toevloed), zoals het beeld sinds het eerste onderzoek in 1979 via latere publicaties heeft postgevat.[6] Betoogd wordt dat de aanwezigheid in Den Haag uitvloeisel was van een langer durend en geleidelijk proces van 'komen en gaan'. Daarin opereerden Sinti en Roma strategisch om toegang te houden tot voor hen vitale bronnen die zij steeds schaarser zagen worden, zowel in economisch als sociaal opzicht en uiteindelijk voor hun veiligheid, binnen een steeds verder begrensde omgeving.[7] In deel III wordt de Zigeunerrazzia van 16 mei 1944 in Den Haag (opnieuw) tegen het licht gehouden. Daarbij wordt aandacht geschonken aan het start- en eindpunt van de razzia aan de hand van de woonadressen in de stad waar Sinti en Roma zich indertijd gevestigd hadden.
In deel IV tenslotte, komt de periode na de Tweede Wereldoorlog aan bod, met daarin een korte *casestory* over een familie in Den Haag ten tijde van de wederopbouw en met aandacht voor de *Wiedergutmachung* tussen Nederland en Duitsland (1955-1966).
De onderzoeksperiode wordt afgegrensd met het jaar 1970, wanneer de welvaartstaat vorm begint te krijgen en een nieuw beleid van kracht wordt. Dit voltrekt zich op alle niveaus onder de nieuwe Woonwagenwet (1968) onder minister Klompé (Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk) tijdens het kabinet van de sociaaldemocraat Willem Drees.
Voor meer kennis en informatie omtrent Sinti en Roma, in cultureel-maatschappelijk en beleidsmatig opzicht, zij verwezen naar publicaties in het bronnenoverzicht.

5 Vrij naar de titel van het boek van Annemarie Cottaar (1996): een onderzoek naar groepsvorming en beleid (1870-1945).

6 Beckers, 1980, pagina 38-39; Wuite, 1989, pagina 46-47; Lucassen, 1990: pagina 220 en noot 57, pagina 284.

7 Overlevingsstrategieën die onder grote druk leiden tot wat in etnografische benaderingen ook wel 'fusion and fission' genoemd wordt: een wisselwerking tussen samen optrekken en uiteengaan.

Eerder onderzoek

Deze studie bouwt voort op een onderzoekstraditie waarin een aantal publicaties tot de klassieken gerekend kunnen worden. De basis is gelegd door het werk van Ben Sijes (1979) voor het NIOD[8] over de vervolging van de Zigeuners in Nederland (1940-1945), gevolgd door verdiepende studies in de jaren '90 vanuit de universiteit Leiden door Leo Lucassen (1990) en Annemarie Cottaar (1996) over groepsvorming en beleid. Waar mogelijk zijn deze en andere bronnen benut om de Haagse situatie in beeld te brengen. Ook is gebruik gemaakt van gemeentelijke archieven die meer recent toegankelijk zijn geworden.

In de studie van Sijes wordt voor het eerst het getal 112 genoemd als verwijzing naar het aantal Sinti en Roma dat in Den Haag werd opgepakt en afgevoerd naar doorgangskamp Westerbork. Sindsdien vindt dit als gegeven weerklank in andere publicaties.[9] In het hoofdstuk over de woontoestanden van zigeuners in de jaren 1940-1944 is dit getal eerst nog een verwijzing naar het aantal zigeuners dat indertijd in Den Haag gevestigd was.[10] Even verderop valt deze aanduiding nagenoeg samen met het aantal opgepakte en afgevoerde zigeuners: 109 op de dag van de razzia (16 mei) plus nog eens 4 zigeuners die de volgende dag zijn 'nagezonden'.[11]

Tien jaar later stelde de Leidse historicus Leo Lucassen het aantal gearresteerden in Den Haag bij naar 101 personen, door de diverse transportlijsten van het archief van Westerbork nog eens met de informatie bij het NIOD te vergelijken. Relevante aanvullingen in relatie tot dit onderwerp en Den Haag kwamen een aantal jaren daarna van Annemarie Cottaar (1996), met haar studie over de geschiedenis van de Nederlandse woonwagenbewoners (1870-1945).[12]

8 Toen RvO of RIOD: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie onder leiding van dr. Loe de Jong.

9 In de interviewbundel van Beckers (1980), de reportage van de VPRO-radio (Maris, 1986) en de publicatie van stadshistoricus Wuite (1989).

10 In de oorspronkelijke bewoordingen (1979: 100): "De 112 zigeuners die zich in Den Haag gingen vestigen woonden inderdaad dicht bij elkaar, van de 19 gezinnen woonden er 16 in de directe omgeving van de Veenkade, de overige 3 woonden in de buurt van de Kemperstraat".

11 Letterlijk: "Zo begon voor 109 zigeuners de reis naar het oosten" (1979: 114). Op dezelfde pagina vervolgen Sijes c.s.: "Of de Haagse politie ook niet-zigeuners heeft meegestuurd, is niet bekend. Wel weten wij dat vanuit deze stad na de razzia nog 4 zigeuners, die men blijkbaar had vergeten, naar Westerbork zijn gebracht – alle 4 zijn omgekomen".

12 Cottaar 1996: hoofdstuk 6 over zigeuners en woonwagenbewoners in de Tweede Wereldoorlog (pagina's 215-262) waarvan 13 pagina's over de landelijke razzia.

Door beide studies werd het lokale 'aandeel' in de landelijke razzia beter in kaart gebracht. Daarbij bleek dat sommige gemeenten, zoals Den Haag, Venlo, Eindhoven en 's-Hertogenbosch, de Duitse omschrijving van de doelgroep strikter hadden geïnterpreteerd dan in andere gemeenten het geval was (Utrecht, Zutphen).[13]

Over het hoe en waarom van de 'zigeunerrazzia' in Den Haag bestond voorafgaand aan beide onderzoeken al wel een tamelijk goed beeld. Sijes gaf een uitvoerige beschrijving van het verloop ervan in een omgeving die door Lucassen is getypeerd als een *"zigeunergetto"*.[14] Hiermee werd gedoeld op de buurt tussen de Bilderdijkstraat (Zeeheldenbuurt) en de Veenkade bij de Noordwal (hoek Torenstraat), uitlopend naar de Kemperstraat in de Schildersbuurt (randje Rode Dorp). Niet ver van de Veenkade was ook het politiebureau aan de Mauritskade gevestigd waar de arrestanten op 16 mei 1944 in eerste instantie naar toe zijn gebracht. Vandaar werden de opgehaalde zigeuners vervoerd naar Staatsspoor, het treinstation waarvandaan de Haagse deportaties naar kamp Westerbork vertrokken. In 1990 verscheen in het hart van deze omgeving een eerste gedenkteken voor de weggevoerde Roma en Sinti, op initiatief van het buurtcomité: tussen de Veenkade en de Vondelstraat bij het voormalige hofje aan de Bilderdijkstraat. Hier was de familie Berger met negen personen vandaan gehaald en slechts twee van hen hadden Auschwitz overleefd.[15]

De diverse onderzoeken uit de afgelopen decennia laten ook verschillen zien, zowel in aantallen opgepakte zigeuners als in het verloop van de razzia op 16 mei. Zo pakte de politie relatief veel mensen op in verzamelkampen bij de steden, terwijl in kleinere plaatsen soms slechts een gezin of zelfs enkel een persoon werd gearresteerd. In grootstedelijk gebied tekenden zich vooral verschillen af tussen Amsterdam en Den Haag, aldus Sijes, iets dat heel duidelijk werd op 16 mei 1944, de dag van de zigeunerrazzia.[16] Want waar de Haagse politie zich tijdens de razzia inspande om zigeuners op te halen en naar Drenthe te brengen, voldeed de Amsterdamse politie alleen aan het eerste deel van de opdracht.

13 Zo zijn naast zigeuners ook veel woonwagenbewoners opgepakt in het verzamelkamp bij Utrecht (100) en in Zutphen (124) (Cottaar 1996: 257, 262). In Westerbork zijn vervolgens alle (279) in Nederland opgepakte woonwagenbewoners door de Duitse kampleiding na enige dagen, soms weken, weer vrijgelaten.

14 Lucassen (1990: 220). Volgens een recente bron kenden "de Duitsers" deze buurt al als "het zigeunergetto van Den Haag", Zie www.denhaag.com bij Bilderdijkstraat

15 In relatie tot de zigeunerrazzia is dit het eerste gedenkteken dat door een burgemeester (Ad Havermans) werd onthuld in Nederland. Het betreft een raam met gekruiste balken. Vijftien jaar later werd dit als element geïntegreerd in een groter monument op het nabijgelegen pleintje aan de Vondelstraat, nu met alle familienamen van de toen in deze buurt opgepakte en afgevoerde Sinti en Roma. Dat monument werd onthuld op 27 maart 2006 door toenmalig burgemeester Wim Deetman.

16 Sijes (1979: 99-100)

De rol van Amsterdamse politieman Jaap Knol wordt daarbij in de meeste onderzoeken met name genoemd.[17] Hij kreeg de 22 Sinti die daar waren opgepakt – waaronder 8 kinderen – uiteindelijk vrij door zelf navraag te doen bij café-restaurants over de verklaring van deze zigeuners dat zij daar als muzikanten waren geëngageerd. Dit bleek inderdaad het geval. Een paar dagen later mochten ze de Amsterdamse cel uit. “Snor en bakkebaarden afscheren, haar blonderen en nergens meer over praten”, zou Knol nog tegen de mannen hebben gezegd. Zij waren doelbewust tot de 20e mei vastgehouden, een dag nadat het transport uit Westerbork naar Auschwitz vertrokken was. Al deze personen, afkomstig uit de families Steinbach, Weiss, Berger, Rosenberg, Corvers en Bamberger woonden in Amsterdam en zouden de oorlog in deze stad overleven.[18]

Ook het opvallende verschil in het aantal zigeuners dat tijdens de bezettingsjaren in Amsterdam en Den Haag woonde, had Sijes al geconstateerd. In Amsterdam werden 33 personen geteld, die ten tijde van de razzia in het toen al vrijwel leeggehaalde “joodse getto” woonden.[19] In Den Haag waren 112 Sinti en Roma ingeschreven. Het zwaartepunt van de zigeunervervolging in Nederland moeten we dan ook situeren in de hofstad, in oorlogstijd bovendien het bestuurscentrum van de Duitse bezettingsmacht.

17 Niet met naam in Sijes (1979: 115) wel in Lucassen (1990: 221) en recent belicht door Angelique van der Pol (2019, 2020).

18 Sijes (1979: 115); Lucassen (1990: 221 en noot 68 op pagina 284) en een artikel van Angelique van der Pol in Ons Amsterdam (1 mei 2019).

19 Wel tekenen Sijes en zijn medewerkers hierbij aan (1979: 100) dat dit er vermoedelijk wel wat meer waren. Het aantal betrof de ingeschrevenen in de bevolkingsadministratie van de gemeente. Zicht op het aantal dat niet in de gemeentelijke registratie ingeschreven stond, was er niet.

Herdenking bij het Sinti en Roma Monument op het plein bij hoek Vondelstraat – Bilderdijkstraat
(19 mei 2019, Foto: collectie Zeeheldennieuws, wijkkrant bewonersvereniging De Groene Eland)

Deel I: Het eerste verblijf in en rond Den Haag (1900-1940)

Roma, Sinti en andere reizigers om den brode deden Den Haag al vroeg in de 20e eeuw aan op hun routes.[20] Hongaarse ketellappers werden met hun tentenkampen in Nederland gesignaleerd, in de Haagse context was dat voor het eerst in de jaren 1909-1910. Begin 20e eeuw rolden ook paardenhandelaren uit die contreien met hun woonwagens het land in en kwamen wat later eveneens in Den Haag in beeld (1912). Deze laatste Roma groep zou, net als de Sinti (die in de loop van de 19e en 20e eeuw uit Duitsland en Frankrijk kwamen), tot op heden in Nederland en ook Den Haag verblijven. De Woonwagenwet (1919) maakte dat gemeenten aparte voorzieningen voor kampen troffen. Uit deze begintijd (vanaf 1909) dateert ook de entree van klassiek geschoolde Hongaarse en Roemeense muzikanten in 's-Gravenhage, al speelde hun verblijf zich vooral in de stad af in het gevestigde uitgaansleven. Deze zigeuners reisden weliswaar, maar niet zoals de eerder genoemde groepen, en maakten eveneens een onuitwisbare indruk op vele Haagse bewoners.

Ketellappers in 's-Gravenhage (1909-1910)[21]

Een voorbeeld van een eerste – zij het kortstondig – verblijf in Den Haag van zigeuners komen we tegen wanneer koperslagers hun tenten opslaan aan de rand van de stad. Ze noemen zich Kalderasch (van 'ketel' in het Romanes, hun taal). Een aantal van deze families was al eerder in de omgeving geweest, op doortocht naar Engeland en Amerika via de havens van Antwerpen en Rotterdam. Aanvankelijk werden ze in de Verenigde Staten nog toegelaten (1879), maar dat was van korte duur als gevolg van de strenge Immigration Act van 1882. De Kalderasch – oorspronkelijk weggetrokken uit Moldavië en Walachije waar in 1870 de zigeunerslavernij was afgeschaft – reisden sindsdien 'vrijelijk' door Europa en ook door Nederland.

20 Het woord Rom is afkomstig uit de taal van Roma en Sinti, verwant aan het Sanskriet (in het Romanes: Rom is man of mens; vrouwelijk Romni en meervoud Roma). In de Duitstalige gebieden komt de zelfverwijzing Sinti met name voor, vermoedelijk een verwijzing naar de rivier en het gebied Sindh in India. De term Manouche (man of mens) is in de Franstalige gebieden gangbaar (in Nederland noemden woonwagenbewoners tot lang na de Tweede Wereldoorlog de Sinti meestal 'Maniese' en de Roma 'Hongaren').

21 Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op het onderzoek van Lucassen (1990: 105-110) en een latere publicatie van Cottaar over nieuwkomers in Den Haag (1999: 31-33).

Soms werden deze Roma door de politie op de trein richting België of Duitsland gezet - met tent, platte wagen en al - maar ook kwam het voor dat zij uit zichzelf de trein namen.

In het jaar 1909 dienden zich verschillende groepen ketellappers aan bij de grens met België, in Roosendaal en Sluis, en vervolgens ook in de residentie. Eerst Oostenrijks-Hongaarse Kalderasch, in het voorjaar en de zomer, en in het najaar een groep van 40 personen onder de naam *Compagnie Chibalko chaudronnier* (ketelreparateurs in het Frans). In beide gevallen werd toelating door de Nederlandse marechaussee geweigerd, waarna de hoofden van de grootfamilies een beroep deden op consulaire bijstand in de hofstad. Eerst deden zij dat per telegram en daarna, toen dat niet tot het gewenste resultaat leidde, ook in persoon. Het departement van Buitenlandse Zaken reageerde gematigd, dat van Justitie daarentegen geïrriteerd, zeker toen de laatste groep ongemerkt tot op de stoep van dat departement op het Plein had weten door te dringen. Het protest had effect: de Kalderasch werden toegelaten en mochten blijven. Het was niet langer alleen een zaak tussen departementen, maar ook een kwestie van internationaal rechtsverkeer tussen diverse gezanten in Den Haag en Belgische autoriteiten in Brussel.

Het reisgezelschap gaf blijk van een 'kosmopolitische samenstelling', getuige de papieren die de mannen konden overleggen. Terwijl het Russische consulaat aanvankelijk nog dacht dat het om *'des bohémiens russes'* ging, lieten hun papieren een bont palet van geboorteplaatsen zien: van de zeven gezinshoofden was 1 in Hongarije geboren, 1 in Frankrijk, 3 in Servië, 1 in Siberië en 1 in Warschau (destijds onderdeel van het Russische rijk).[22] De ketellapperscompagnie huurde twee maanden lang, van begin oktober tot 20 december 1909, een terrein van de gemeente aan de rand van de stad, bij de Rijswijkseweg. Het Haagse Weekblad *Pak me Mee* typeert op 30 oktober 1909 hun verschijning als volgt: *"Mooie typen, de mannen met gitzwarte hare en oogen, maken in hun nationaal costuum een goeden indruk- terwijl de vrouwen met hare vlechten, waaraan tal van munten (één zag ik er met 30 goudstukken van Maria-Theresia), even behoorlijk als goedig eruitzien"*.[23]

22 Aldus Lucassen (1990: 107; 262, voetnoot 69).

23 Dit tijdschrift, vergelijkbaar met de Katholieke Illustratie, was voor 5 cent te krijgen en bevatte wetenswaardigheden over onder meer het Koningshuis, politiek en Mata Hari. In februari 1915 en augustus 1917 werd daarin opnieuw geschreven over de handel en wandel van 'de zigeuners', toen over de paardenhandelaren.

Het gezelschap bleek te beschikken over niet alleen contant geld (50.000 Franse franc) en sieraden, maar ook over aanbevelingen van grote fabrikanten uit andere landen. Ook in Den Haag wisten de mannen grote opdrachten binnen te halen, zowel in de particuliere sfeer als in de industriële sector. De koperslagers bleken vakmensen in het vertinnen van bakkerstroggen en ijzeren ketels voor boeren en fabrikanten voor de productie van zuivel, jam en andere voedingswaren. *"Hun arbeid bestaat uit vertinnen en koperslaan. Daartoe maken zij een blaasbalg in den grond, dien zij uithollen voor 'n vuurtje. Zoo ongeveer moeten ook de oude Phoeniciërs en Egyptenaren hun metaal hebben bewerkt. Maar 't is er niet minder om wat uit hunne handen komt, want de talrijke orders, die per gewicht worden opgenomen, toonen aan dat zij uitstekende vaklieden zijn"*, aldus het artikel in *Pak me Mee*.

Tentenkamp: *still* uit de oudste bewegende beelden (1910)[24]

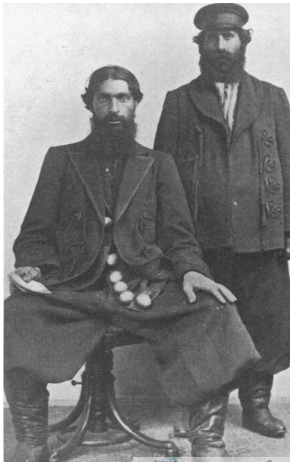

Mannen van de Compagnie Chibalko chaudronnier[25]

Het ministerie van Justitie drong er bij de burgemeester van Den Haag op aan om het verblijf van de ketellappers eerder dan december te beëindigen, op grond van *"een of andere wet of verordening",* maar de gemeente liet weten geen grond tot ingrijpen te zien, noch van de kant van de brandweer of van de politie, noch van de directie bouw- en woningtoezicht. Het werk van de ketellappers viel namelijk niet onder de Hinderwet, er was formeel geen sprake van een koperslagerij en het vuur diende niet alleen ten behoeve

24 Archief Beeld en Geluid, still van de trailer van 'Sinti, Roma en gadje: Nederland en zijn verhouding met Zigeuners', Pieter van Huystee film & tv (Huib Stam), IKON 2003.

25 Uit Cottaar (1999: 32) en op de website Vijfeeuwenmigratie. Het origineel berust bij het Haags Gemeentearchief.

van het werk, maar ook ter verwarming en spijsbereiding. Daarbij kwam dat deze wet in een eerder geval ook niet was toegepast op een vergelijkbare groep, te weten Italiaanse steenhouwers.[26]

De burgervader van Den Haag zag dan ook geen reden om de verleende vergunning voor het terrein in te trekken en Justitie moest uiteindelijk toegeven dat hun verblijf geen aanleiding gaf tot klachten. De groep beschikte bovendien over geldige passen en was in staat om in eigen levensonderhoud te voorzien. Toen in januari 1910 de vervaldatum van het huurcontract van het terrein in Den Haag bereikt was, gaf de procureur-generaal van Justitie de Koninklijke Marechaussee opdracht om de groep richting België uit te geleiden. De koperslagers beschikten toch niet over alle vereiste papieren voor reis en verblijf, op grond van de Vreemdelingenwet.

Paardenhandelaren in 's-Gravenhage (1912)

Kort na de ketellappers (Kalderasch) dienden zich paardenkopers (Lowara) aan in Den Haag. Onder deze handelaren bevonden zich zowel Roma als Sinti voor wie de woonwagen zowel tot vervoer als verblijf diende. De Lowara vielen het meeste op qua verschijning, taal, kledij en handelswijze. Net als de Kalderasch reisden ook deze Roma in zogeheten companias waarbinnen familieclans in uitgestrekte territoria opereerden.

Paardenhandelaren (Lowara): 1905, Staphorsterweg (Meppel-Zwolle)[27]

1912, Goirle: familie Gorgan[28]

26 Lucassen (1990: 108)

27 Vijf Eeuwen Migratie, 27 mei 2010.

28 Regionaal Archief Tilburg, blogspot, 2010/05.

De Lowara (van *Lov,* paard in het Hongaars) waren begin 20e eeuw vanuit Hongarije en Rusland al actief in Scandinavië, Duitsland en Frankrijk. Via België kwamen zij naar Nederland, op de route van de grotere jaarmarkten in Rotterdam en Utrecht en in het noorden (Zwolle en Zuidlaren). De meest opvallende familie raakte bekend onder de naam *Petalo* ('hoefijzer' in Romanes). In 1909 komen zij voor het eerst in Den Haag samen met andere kooplui en kermisklanten tijdens Haagse festiviteiten in augustus: Joseph Petalo (in Oslo geboren rond 1850) en zoon Kori (Stockholm, 1879).[29]

Ook voor deze nieuwkomers was de toegang tot Nederland geen sinecure. Zij stuitten aan de grenzen op de aanwezigheid van de Koninklijke Marechaussee, die niet genegen was hen toe te laten. Plaatselijk wilden sommige autoriteiten echter toch nog wel eens een handje helpen met vergunningen, zoals in Den Haag kort na de visitatie van de paardenhandelaren door de Vereniging Tehuis voor Onbehuisden, een initiatief van burgemeester jonkheer van Karnebeek. Eind 1912 gaf de gemeente twee binnenlandse paspoorten af aan paardenhandelaren en eind januari 1913 nog eens een bewijs van Nederlanderschap.[30]

1912: inspectie van paarden en kinderen door het bestuur van de Vereeniging Tehuis voor Onbehuisden.[31]

29 Joseph Petalo ("Acrobaat") werd met zijn gezin ingeschreven op 24-08-1909. Kori, met woonwagen, op 25-08-1909 in de Waldorpstraat (registratiekaarten gemeente 's-Gravenhage, Haags Gemeentearchief).

30 Niet met naam en toenaam gepubliceerd maar onder een codenummer in Lucassen (1990: pagina 341).

31 *Still*s uit filmbeelden van 12 oktober 1912 (Collectie Beeld en Geluid).

Den Haag, 1912. Fotograaf onbekend. Man, vrouw en kinderen in nieuwe kleren gestoken[32]

Naturalisatie kon lang duren, als dat al gebeurde. Zo werd een eerste aanvraag daartoe van de Petalo's, in 1917, pas na tien jaar ingewilligd.[33] Op 13 mei 1927 publiceerde de Staatscourant het Nederlanderschap van Kori Petalo en zijn twee oudste zoons.[34]
Alle drie waren zij koopman en gevestigd te 's-Gravenhage, de vader was daarnaast ook stoelenmatter.[35] Oudste zoon Peter Petalo was nog geboren in Sint Petersburg (1901), Joseph Petalo in Berlijn (1904).

32 **Foto:** Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven/Fotograaf onbekend. Abusievelijk staat Amsterdam vermeld. Vermoedelijk is de foto genomen tijdens het bezoek van het bestuur van de vereniging Tehuis voor Onbehuisden.

33 De Petalo's stonden toen met andere zigeuners (de familie Franz) ingeschreven in logementen (Lamgroen 39).

34 Staatsblad Koninkrijk der Nederlanden, 13 mei 1927 (48, Index).

35 Naturalisaties vanaf 1850, Historisch Genootschap Valkenswaard.

Volgens Lucassen hebben de Petalo's nog net op tijd het Nederlanderschap verworven, via de juiste contacten in ministeriele kring.[36] Uitzetten van zigeuners was in de jaren '30 immers de norm, mede op grond van de verscherpte Vreemdelingenwet van 1929. Het was de periode van de 'Affaires', waarin het ministerie van Justitie vele dossiers aanlegde: niet alleen over de Roma familie Petalo[37] maar ook over de Italiaanse Sinti familie Basily met hun reizende bioscoop.[38] Het rondtrekken van dergelijke families leidde dikwijls tot een slepende kwestie tussen Justitie en burgemeesters (maart 1929-april 1931), met vrijwaringsbrieven vanuit 12 Brabantse gemeenten naar Den Haag inzake de familie Petalo, en 101 brieven over Basily van Justitie naar en van 11 gemeenten uit Brabant, Noord- en Zuid-Holland.[39] Het kwam bijvoorbeeld voor dat op de ene dag (8 augustus 1929, in Roermond) woonwagens aan kwamen – in dit geval van paardenhandelaren met woonwagens onder kenteken *'s-Gravenhage 717* en *'s-Gravenhage 718* (plaats en nummer van vergunning-uitgifte) – en de volgende dag alweer weggestuurd werden, waarna weer een ander bestemming gekozen moest worden, in dit geval woonwagenkamp Schiedam, dichtbij de Rotterdamse paardenmarkt.[40]
Zigeuners deden hierover ook wel hun beklag, zelfs in brieven. Zo lieten Petalo's na de behandeling in Leiden, januari 1929, aan Koningin Wilhelmina weten dat zij in Den Haag, waar zij *"al 30 jaar"* stonden ingeschreven, *"veel beter"* behandeld werden, daarbij hoog opgevend over de burgemeester van die stad van wie zij *"altijd papieren"* hadden ontvangen.[41]

Tot stilstand kwamen de Petalo's uiteindelijk in IJsselstein (1938), waar zij eerst standplaatsen innamen op een kampje bij het Paardenveld en uiteindelijk (1943) zich gedwongen zagen hun wagens te verruilen voor huurhuisjes in de Koningstraat en de Havenstraat.

36 Lucassen (1990: 271, noot 29)

37 Zo schreef de commandant van de Koninklijke Marechaussee eind december 1928 in een brief aan de Procureur-Generaal van Justitie hoe hij notabene in eigen persoon een viertal bedelende en waarzeggende vrouwen een café op het Plein had zien binnendringen, pal voor het departement van Justitie (Lucassen 1990: 155). En enkele dagen daarna opnieuw "bij een bedelpartij op den Leidschen straatweg, waarbij van de Fransche taal werd gebruik gemaakt". Kolonel van der Minne vond de houding van de Haagse commissaris van de politie zeer "nalatig".

38 Een greep uit de brieven van brigadecommandanten (in Brabant): "de vrouwen ruim gedecolleteerd, druk lachend en met de handen wuivend naar passanten, de kinderen slordig gekleed en ongewasschen ...." (in Lucassen 1990: 161).

39 Lucassen (1990:162)

40 Het betrof de kentekens van de woonwagens van de paardenhandelaren Franz, Biella en Demeter (Lucassen 1990: 272, voetnoot 76). Van belastingafdracht is sprake in onder meer Maastricht en Den Haag (Lucassen 1990: 165, 272, noot 75).

41 Lucassen (1990: 156) schrijft dat een brief van dezelfde strekking ook werd verzonden aan de minister van Justitie.

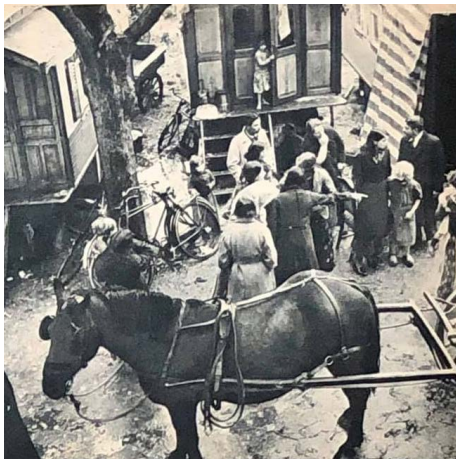

IJsselstein, oktober 1939: drie dagen dodenwake voor Kori Petalo's oudste zoon Peter[42]

Uiteindelijk zouden 20 leden van de Roma families Petalo (11 personen) en Franz (9 personen) uit dit stadje deel uitmaken van het transport uit Westerbork naar Auschwitz. Onder hen twee Petalo's die hun laatste (officiële) adres in Den Haag hadden, namelijk op het Westeinde 49 (Anton, 38 jaar) en op Buitensingel zuidoostzijde 121 (Jan, 34 jaar). Geen van deze Roma overleefde Auschwitz en andere kampen. De overige zigeuners uit IJsselstein zouden nog op 13 mei 1944 zijn *"umgezogen nach Brabant",* aldus NSB-burgemeester Moot van IJsselstein in zijn telegram op 15 mei 1944 naar een hoge SS-officier in Den Haag (*Sicherheitsdienst*).[43]

42 Bron: "Wij, Ons Werk Ons Leven", 5e Jaar no.38, 20 oktober 1939, Arbeiderspers Amsterdam. Historische Kring IJsselstein.

43 Dit waren 23 Westhiners die zich in 1943 vanuit Zutphen bij de Petalo's hadden gevoegd en op 16 mei 1944 op de lijst stonden van de politie van 's-Hertogenbosch (zie pagina 31). Onduidelijk is of het hier een vrijwillige 'verhuizing' betrof. Volgens een recente bron zouden in IJsselstein alleen Anton Petalo en zijn (niet-zigeuner) partner zijn opgepakt, op basis van de brief van burgemeester Moot op 20 mei 1944 aan het politiegewest Amsterdam (van Dijk 2015: 4-11).

Woonwagenkampen in ’s-Gravenhage: Waldorpstraat, Binckhorsthoek en Slachthuiskade

De Woonwagenwet van 1918 was tot stand gekomen nadat een speciale staatscommissie langdurig onderzocht had hoe dronkenschap, bedelarij en landloperij te bestrijden, waarbij ook de situatie rond woonwagens en woonschepen in ogenschouw was genomen.
In de beginjaren had de commissie (bij Koninklijk Besluit van 1903) onder voorzitterschap gestaan van de socialist Domela Nieuwenhuis, maar de Woonwagenwet zou verbonden blijven met de naam van de rapporteur aan de Tweede Kamer (1907), de gereformeerde voorman Abraham Kuyper. Het zou nog ruim tien jaar duren tot de wet een feit was aangezien uit enquêtes bleek dat gemeenten niet direct op een dergelijke initiatief zaten te wachten, zeker niet toen – ten tijde van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) – een miljoen vluchtelingen uit België verspreid in Nederland moest worden opgevangen.

In Den Haag waren de eerste woonwagens al vroeg in de 20e eeuw gesignaleerd, namelijk in 1906 aan de Waldorpstraat (langs het spoor in het Laakkwartier) waar zigeuners en andere *“reizigers om den brode”* stonden.[44] Na klachten uit deze buurt en in het kader van de Woonwagenwet voorzag de gemeente in een nieuwe voorziening gelegen tussen het spoor en het in 1918 gebouwde magazijn voor Posterijen en Telegrafie (PTT) op de Binckhorstlaan 36. In 1921 vond daar de feestelijke opening plaats, met ambachten, muziek en dans. Het bestuur van de Vereniging Tehuis voor Onbehuisden, die de opening verrichte, sprak daarbij met goede moed over de verheffing van de nieuwe bewoners van deze ‘Binckhorsthoek’.

Woonwagenkamp Binckhorsthoek, 1921: de Vereniging Tehuis voor Onbehuisden opent het nieuwe woonwagendorp[45]

44 Cottaar (1996: 176 en 1999: 31). Over woonwagenbewoners. Zie ook Opa Meerman, 1906-1929, hoofdstuk 20: 1906.

45 Foto links en rechts: Collectie Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven/P. van Tol, vindplaats Het Geheugen.

Twee jaar later is de groei van dit nieuwe kampement goed zichtbaar en laat beeldmateriaal een slopje *en marge* van de samenleving zien. Filmbeelden tonen pronte vrouwen aan de was bij de waterpomp, struinende kampjoekels[46] en mannen met petten en agenten die elkaar nauwlettend gadeslaan.

1923, Binckhorsthoek: Genummerde woonwagens, met als kentekens o.a. de G-932 's-Gravenhage en H-91 Haarlem[47]

Zoals in de meeste woonwagenkampen in het land golden ook hier als regels dat de woonwagens van een kenteken voorzien waren - met nummer en plaats van afgifte van de vergunning (bijvoorbeeld de *G-932 's Gravenhage* en de *H-91 Haarlem)* – met huurafdracht voor de standplaats, dagelijkse corvée en boetes bij overtreding.

1923, still uit dezelfde film, vanuit 'vogelperspectief'

1923: politiepost naar model van de woonwagenschool[48]

46 Afkomstig van joeklo / joekles (hond in het Romanes), een woord dat voor het eerst in 1560 werd opgetekend door een jonkheer Johan van Ewsum in het contact met zijn bezoekers op de borg te Middelstum. Bron: Historiek, 19 oktober 2019 ("Top 25 Zigeunerwoorden in het Nederlands"). Dit leenwoord is in de 20e eeuw via het bargoens een begrip geworden in de Nederlandse (volks)taal: joekel, iets groots. In de jaren 60 ontstaan woorden als 'kampjoekel' en 'zwartjoekel', als scheldwoorden over en weer, verwijzend naar woonwagenbewoners (tegenwoordig ook wel voor 'kampers' uitgemaakt op de platforms van social media) en naar rijksgenoten uit voormalige koloniën.

47 Filmbron: Collectie EYE Film Institute Amsterdam.

48 Foto: Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven/P. van Tol

Het terrein op de Binckhorstlaan werd in 1925 echter weer gesloten na vragen van de Haagse Huurdersbond in de gemeenteraad en vette krantenkoppen ('*Een goelag in de achtertuin*', '*Russische toestanden in de Residentie*'). Het met aanbouwsels uitgedijde kamp werd opgeheven en de wagens werden verplaatst. Het grootste deel ging richting Loosduinen (Lozerlaan, Escamppolder) en een kleiner deel – acht woonwagens van goede gezinnen – naar de Slachthuiskade, achter het openbaar slachthuis (de latere Neherkade).[49] Sommige bewoners trokken echter met de wagen weg of zochten een ander onderkomen in de stad.

1925, woonwagenkamp Binckhorsthoek[50]

VARKENSKOTTEN ALS WONINGEN.

Het bestuur van den Haagschen Huurdersbond heeft een verzoekschrift tot den Gemeenteraad gericht betreffende den woningtoestand aan den Binckhorsthoek. Het dagelijksch bestuur van dezen Bond stelde naar dien toestand een onderzoek in ter plaatse en was pijnlijk getroffen bij het aanschouwen van „een aantal varkenskotten, waarin resp. 11, 9 en 8 menschen een schuilplaats hebben gezocht, door den woningnood daartoe geïwongen." Het dagelijksch bestuur verzocht de leden van den Gemeenteraad zich daarvan ter plaatse te gaan overtuigen in het vertrouwen dat zonder verwijl aan dezen toestand, die z. i. aan het misdadige grenst en waarvan z. i. zeker kinderlevens ten slachtoffer zullen vallen, een einde zal worden gemaakt. Het herinnert hierbij aan de Huuraanzeggingswet, welke bedoelt het aantal ledig staande woningen ten nutte te maken.

In de jaren '30 begon de economische crisis een zware wissel te trekken op de kwetsbare groepen in de zich verstedelijkende samenleving. Van oudsher was in Den Haag de charitas vooral op confessionele grondslag georganiseerd en gericht op daklozen, weduwen en kinderen.[51] Daaraan werd invulling gegeven door het Rooms Katholiek Doorgangshuis voor kinderen, gelegen aan de Bilderdijkstraat in het Staatsliedenkwartier, de Christelijke

49 Cottaar (1996: 191 en voetnoot 93 bij pagina 191)

50 Foto: Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven/Fotograaf onbekend

51 Vandaar gingen zij naar opvoedingsgestichten verspreid over het land. Bron: Opa Meerman, 1906-1929, hoofdstuk 22, Tehuizen en Gestichten. Vergelijk ook Cottaar (1996: 180) over de explosieve groei vanaf de jaren '20 van het Tehuis voor Onbehuisden.

1923: nieuwbouw voor het Tehuis voor Onbehuisden, De La Reykade, vier slaapzalen voor 180 man en twee voor 40 vrouwen met kind[52]

Zuid-oost Buitensingel bij station Staatsspoor, Christelijke Volksbond: Centrum voor ambacht en werkverschaffing[53]

Volksbond aan het Westeinde (Kortenbosch) in de hofjesbuurt, en de Vereniging Tehuis voor Onbehuisden in het Regentessekwartier, die niet aan een kerkelijke gezindte was verbonden.

Aan de Slachthuiskade gaf Woonwagen Comité Den Haag – in 1933 opgericht vanuit de gezamenlijke gereformeerde en hervormde kerken – een impuls aan de scholing op het kamp. Het bestuur had al gauw ervaren dat het zendingswerk tegenviel, wat voor een deel geweten werd aan de afstand tussen kamp en kerk. *"Voor de Zondagsschool bijvoorbeeld moeten de kinderen 20 minuten loopen naar het Gereformeerde Evangelisatielokaal, gehaald en teruggebracht"*, zo viel te lezen in een krant uit 1937. *"Wat dat wil zeggen in den winter met zulke kinderen, en dan soms 35, kan iedereen beoordeelen die met woonwagenbewoners in aanraking komt".* Met de aanbeveling van de gezamenlijke protestantse kerken en de publiciteit had het Comité het benodigde geld weldra bij elkaar en kon de evangelisatie vanuit deze geleding van de Haagse burgerij pas goed beginnen.

52 De La Reykade is nu De La Reyweg. Foto: Collectie Haags Gemeentearchief

53 Tegenwoordig de Boomsluiterskade. Bron: De Oud-Hagenaar (21-02-2017), de Boomsluiterskade in 1956, en Anemaa, Daklozen Den Haag. Foto: Collectie Haags Gemeentearchief

Ingezonden Stukken

Woonwagen-comité Den Haag

Gedurende enkele jaren heeft het Woonwagen-Comité Den Haag zijn Evangelisatiewerk trachten te verrichten. Een uiterst moeilijke arbeid, maar niettemin broodnoodig.

Begonnen in 1933 is het werk onder Gods Zegen langzaam uitgebreid, zoodat kampprediking, verspreiding van Evangelisatielectuur, wagenbezoek en Zondagsschool nu regelmatig plaats vinden.

Veel moeilijkheden moesten worden overwonnen, totdat het Comité tot de slotsom kwam, dat het zoo niet langer kan: er moet een localiteit komen vlak bij het terrein!

Voor de Zondagsschool b.v. moeten de kinderen pl. m. 20 minuten loopen naar het Geref. Evangelisatielokaal, gehaald en teruggebracht. Wat dat wil zeggen in den winter met zulke kinderen, en dan soms 35, kan ieder beoordeelen, die met woonwagenbewoners in aanraking komt.

Daarom komt het Comité met volle vrijmoedigheid tot U, om Uw hulp te vragen.

Er is f 1500 noodig voor bouw en inrichting van een lokaal, waarin Zondagsschool en Evangelisatiesamenkomsten kunnen worden gehouden, naai- en handenarbeid kan worden verricht, waar ouden en jongen kunnen worden ontvangen, om met allen arbeid heen te wijzen naar Hem, Die ook voor woonwagenbewoners wil zijn een barmhartig en genadig God in Jezus Christus.

Broeders en Zusters, het zal U een eer zijn, voor dit moeilijke werk een gift te mogen zenden. Wij roepen Uw medewerking dringend in.

U kunt giften storten op Postrekening no 252143 van den penningm. J. v. d. Steit, van Vlotenstraat 70, Den Haag. Wij hopen, dat gij na lezing gaarne iets wilt geven voor den arbeid onder onze woonwagenbewoners en ons Comité zal Uw dankbaar zijn.

Het bestuur Woonwagen-Comité

D. v. Heiningen, Linnaeussir. 57, Den Haag. Voorzitter.

O. A. Marijs, Caen v. Necklaan 188, Rijswijk. 2e voorzitter.

J. W. Simmelink, G. Gezellestr. 86, Den Haag. Secretaris.

J. v. d. Steit, van Vlotenstraat 70, Den Haag. Penningm.

Woonwagen-Comité Den Haag: kamp prediking en zondagschool ter evangelisatie[54]

Opening zondagschool in 1938 door bestuur Woonwagen Comité Den Haag[55]

54 Het Vaderland, Avondblad, 17 juli 1937, 29 mei 1938, 28 oktober 1938.

55 Collectie Haags Gemeentearchief, fotograaf: Han Schimmelpenningh

Sinti: de families Weisz en Rose

De familie Weisz arriveerde eind jaren '20 in Den Haag en hield daar tot 1937 een vaste standplaats. De ouders - zij een Duitse koopvrouw en hij een muzikant – waren toen al overleden. Het gezin had tot het overlijden in 1927 van moeder Johanna Helena Weisz (Klein Osterhausen, 1880) het land door gereisd in een woonwagen met kenmerk Roermond-132. De inschrijfkaart bij de gemeente Den Haag in 1929 geeft een beeld van de trekgeschiedenis: Haarlem, Heerenveen, Putten, Meppel, Schaerbeek (België), Herenveen, Zutphen en Schagen. Vijf van de zeven kinderen Weisz streken uiteindelijk in november 1929 – net voor het invallen van de winter – neer op het woonwagenkamp achter het slachthuis, dat in 1925 in gebruik was genomen.[56] Eind jaren '30 was dit kamp al snel uitgegroeid naar 28 wagens, met 90 volwassenen en 100 kinderen.

De oudste van het gezin Weisz, Karl (1906), trouwde in de jaren 30 met Frederica Rose (1906), dochter van weduwe Sophie Rose (1875) die nog geboren was in Friedrichslora, een voormalige Zigeunerkolonie in midden-Duitsland.[57] Karl en Frederica Weisz deden voor drie kinderen aangifte van geboorte bij de katholieke kerk, eerst in Monster (Josephina, 1937), daarna in Naaldwijk (Emil, 1939) en de jongste in een parochie in Den Haag (Karl, 1942).

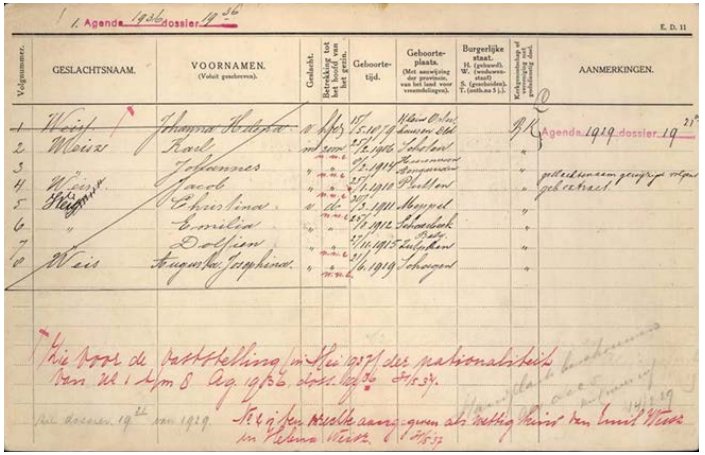

Inschrijfkaart gemeente Den Haag over de jaren 1929-1937 (beschikbaar gesteld door een kleinkind van een van de dochters van Johanna Helena)

56 Informatie op www.joodsmonument.nl waarop ook Sinti en Roma oorlogsslachtoffers vermeld staan, soms met een korte familiebeschrijving.

57 Sophie Rose-Weis was met haar man, de artiest Erdman Rose (1870), al twee keer eerder in Den Haag ingeschreven (HGA: 1910 en 1917), komende met de woonwagen vanuit de Watergraafsmeer (Stadsarchief Amsterdam, deel 219, periode 1900-1921).

Broer Johannes Weisz (Heerenveen, 1914) huwde een burgermeisje, Johanna Jacoba Vos (Nijmegen, 1916). Hun eerste kind, Zoni Weisz, werd in 1937 geboren in Den Haag. De twee daaropvolgende kinderen kwamen in de provincie ter wereld: in Helmond (1939) en Veenendaal (1941). In de tijd dat zoontje Emile geboren werd (juni, 1943) vestigde de koopman in manufacturen zich in het stadje Zutphen waar de woonwagen onder invloed van de beperkende maatregelen tijdens de bezetting verruild werd voor een huurhuis in de Laarstraat, dat als winkelpandje fungeerde.[58]

Tijdens de bezettingsjaren bleven velen van de familie Weisz in Den Haag en betrokken daar in de zomer van 1943, toen het trekverbod voor woonwagens van kracht werd, een huis. Aan de razzia van 16 mei 1944 ontkwamen sommigen wel, anderen niet. Karl Weisz stond met zijn vrouw Frederica Rose en de drie kinderen ingeschreven in de Kemperstraat (49-51), met zijn schoonmoeder Sophie beneden op nummer 49. Op Frederica's adres stond ook een broer ingeschreven, Bernard Rose (Karlsberg, 1907). Alle zeven werden zij door de politie opgepakt, afgevoerd naar Westerbork en vandaar met de trein naar Auschwitz gestuurd. Frederica stierf met de drie kinderen en haar moeder op 3 augustus in het *Zigeunerlager* te Birkenau. Karl Weisz een aantal maanden later, op 1 november 1944, nadat hij in Auschwitz nog voor arbeid in Buchenwald was geselecteerd. Zijn zwager Bernard Rose onderging hetzelfde lot en stierf in Bergen-Belsen voordat dit kamp bevrijd werd in april 1945.

Frederica Rose had nog een jongere broer in de Kemperstraat: Erdman Rose, op nummer 61. Deze was in 1919 in Den Haag geboren, maar bleef net als zijn zus stateloos. Erdman – vernoemd naar zijn in 1942 overleden vader – werd op de 17e mei 1944 alsnog opgepakt, samen met nog drie Sinti, en met de trein nagezonden naar kamp Westerbork.[59] Erdman's vrouw Sophie Steinbach (Eindhoven, 1923) en hun zoontje Harry (Didam, 1943) verbleven die dagen in Arnhem en omgeving – wellicht uit venten en op familiebezoek – en zijn daar op het woonwagenkamp opgepakt. Ook Erdman Rose was in Auschwitz op 31 juli 1944 eerst nog geselecteerd voor arbeid in Buchenwald waar hij in januari 1945 stierf. Zijn vrouw en zoontje eerder al, op 3 augustus 1944, in Birkenau.

58 Zoni Weisz ontsnapte miraculeus aan het Zigeunertransport en overleefde de oorlog als enige van het gezin (zie ook: Zoni Weisz, de vergeten Holocaust, mijn leven als Sinto, ondernemer en overlevende, 2016).

59 Sijes (1979: 114) noemt de nazending van 4 zigeuners ("... die men blijkbaar had vergeten ...") en stelt dat deze niet van hogerhand werd geïnstrueerd. Hij concludeert dat de verantwoordelijkheid hiervoor geheel voor rekening van de politie ter plaatse komt. Maar mogelijk speelde hier ook de wens van getroffenen om zich bij verwanten in Westerbork te voegen.

Dichtbij in de Kemperstraat hadden zij familie op de nummers 61-66. Ook zij werden op die 16e mei opgepakt en keerden evenmin terug: de in Duitsland geboren August Rose (1904) was net als andere zigeunermannen vanuit Auschwitz nog voor arbeid getransporteerd naar kamp Bergen–Belsen waar hij in januari 1945 stierf. Anna *"Windersthin"* of Winterstein (Amsterdam, 1919) kwam om, vermoedelijk samen met de kinderen Herman (Den Haag, 1933), Anna (Dordrecht, 1934) en Robert (Den Haag, 1937), in de nacht van 2 op 3 augustus 1944 in Birkenau.[60]

Verwanten had de familie Rose verder nog bij Eindhoven, op woonkamp De Zwaaikom. Hier behoorde Frederika's broer Ignatz (Scharwoude, 1913) met zijn gezin tot de ongeveer 40 personen die in de vroege ochtend van 16 mei 1944 door de politie werden 'opgehaald'.[61] Uit gegevens van de burgerlijke stand blijkt dat ook na het trekverbod van 1 juli 1943 er gereisd werd tussen Den Haag en het zuiden van het land.[62]

Basily[63] – Winterstein

Net als Rose en Weisz was de familie Basily samengesteld uit meerdere gezinnen en generaties. Zo waren grootouders Dominique Basily (Lugano, 1863) en zijn vrouw Emma Schmidt (Milaan, 1869) vermoedelijk *Sinti Piedmontesi*.[64] Geboortedata van hun (klein) kinderen tonen grote mobiliteit over een uitgestrekt leefgebied in een periode van meer dan 50 jaar. Van de geboorte van zoon Josef deden de ouders in 1888 aangifte in het Duitse stadje Bellheim, ter hoogte van Karlsruhe, onder een Duitse naam (Winterstein). Daaropvolgende kinderen werden geboren in Italië: Carlo en Paolo op Sicilië (Messina, 1898, resp. 1907), Joseph en Franz in het noorden (Lugano, 1910, resp. 1911). De geboorteaangifte het jaar daarop van dochter Caroline in Engeland laat zien dat zij - vanuit België - met de stoomboot het Kanaal over waren gestoken.

60 Vraagtekens bestaan over het lot van de drie kinderen, maar vermoedelijk zijn zij die nacht samen met hun moeder gestorven bij de vernietiging van het Zigeunerlager door vergassing van alle gevangenen (naar schatting kwamen daarbij tussen de 3000 en 4000 Zigeuners uit diverse landen in Europa om).

61 Onder hen ook Anna Maria Settela Steinbach, dochter uit een groot Sinti-gezin dat uit Brunssum via Venlo naar dit verzamelkamp genaamd De Zwaaikom getrokken was, het meisje dat uit de trein op filmbeelden uit kamp Westerbork ons aankijkt en waarvan lang is gedacht dat ze Joods was.

62 Van het gezin Rose (Eindhoven) was zowel het oudste kind (1933) als het jongste (1943) in Den Haag geboren.

63 Eigennamen en familienamen worden, zowel bij Sinti en Roma als in archieven, niet zelden verschillend gespeld. Vandaar dat Basily en Basili in deze publicatie voorkomen, hoewel het dezelfde familie betreft.

64 Een naar herkomst Piemonte onderscheiden groep binnen de over het algemeen Duitse en Franse Sinti (Lucassen 1990).

Carlo Basily met zijn "Showman's wagon" (London, 1921), kort voor de oversteek naar Nederland[65]

Carlo Basily's broers Lolo Adell, Josef Basili en Frans Bonbon Basili, 1940[66] (foto: Franz Stapf, Haarlem)

Daar zijn in 1910 en 1912 ook de eerste twee kleinkinderen geboren, uit de relatie van hun zoon Carlo met Emma Graf of Gräf (Genève, 1889).[67]

De Basily's, die na een jarenlang verblijf in Engeland naar Nederland kwamen, brachten vermaak in stad en land met bewegende beelden – een reizend bioscoopje met Franz Basily als *'filmoperateur'* – en muziek met acrobatiek. Net als de meeste Sinti zijn zij zich in de jaren '30 toe gaan leggen op de muziek, gecombineerd met venten langs de deuren door de vrouwen en kinderen, waarmee zij goed de kost verdienden. Bij de grotere steden fungeerden woonwagenkampen als goede uitvalsbases voor het werk, zoals De Zwaaikom aan het kanaal bij Eindhoven en De Siep[68] aan de rand van een nieuw arbeidersdorp in 's-Hertogenbosch. Vanuit Haarlem lag Amsterdam binnen bereik voor handel en muziek.

De Basily's slaagden er lang in om mobiel te blijven tussen Brabant en Zuid-Holland. In Den Haag werd de geboorte aangegeven van Christiaan (1937), de tweede zoon van Carlo Basili's zuster Carolina Natsa Basili en Joseph Freiwalt (1912), een acrobaat uit het Zwitserse circus Krone. Voor de tweede keer werd een kleinkind in Den Haag geboren, in de winter van 1941, genaamd Fify Walda Basili, uit het huwelijk van Franz Basili met Elisabeth Tauba Steinbach uit Limburg.

65 Foto Fred Shaw. Oorspronkelijk bijschrift: "Belgian Gypsies, Carlo Basili [or Vasili] and his children (11 September 1921)", met negen prints in het tijdschrift van de Gypsy Lore Society (Third Series 1940 vol. 19, p.142 respectievelijk 1973 vol. 52, p.30). Foto: By Courtesy of the University of Liverpool Library, Estate of Fred Shaw

66 Oorspronkelijk bijschrift: woonwagenkamp Haarlem, 1940. Oorlogscorrespondent Franz Stapf in Nederland (1940-1942), NIOD-Collectie, beeldbankwo2.nl. Foto afkomstig van Beeldbank WO2 – NIOD - Fotopersbureau Stapf Bilderdienst.

67 Vermoedelijk grootmoeder van twee kinderen Greef op de Westerborklijst: Dolfina (Veghel, 1939) en Soni (Tilburg, 1941), thuis opgepakt in Arnhem (Koningstraat 62) met vader – vermoedelijk weduwnaar – Heinrich Wiegand (Rosenheim, 1910).

68 Wordt zowel met p als met b gespeld: De Siep / De Sieb.

De Basili's hadden aanvankelijk een plaats op de Slachthuiskade. Na opheffing van dit kamp wisten zij een aantal adresjes in de stad te bemachtigen: Carlo Basily met zijn gezin in de Kleine Vleerstraat op nummer 28 en zwager Joseph Freiwalt met vrouw en drie kinderen aan het Slijkeinde 177.

Ook Carlo's broer Josef Winterstein – artiest en getrouwd met Katharine (1896), een zuster van Joseph Freiwalt – beschikte met vrouw en kinderen toen over een adres: Hamerstraat 20. Tot begin jaren '30 had Winterstein met zijn gezin door Duitsland gereisd. Hij voegde zich vanaf 1935 bij de rest van zijn familie, eerst nog op het grote kamp bij Eindhoven en in de oorlogsjaren op dat van 's-Hertogenbosch.

Het toezicht en de zorg op de (grotere) kampen lieten gemeenten over aan politie en aan religieuzen, zoals we ook al in Den Haag zagen. In het zuiden van Nederland, waar de meeste kampjes waren, was dat de katholieke kerk, sinds 1921 onder de noemer (Rooms-Katholieke) *RK Liefdewerken voor Kermisreizigers, Bewoners van Woonschepen en Woonwagens*.[69] Deze in Nijmegen opgerichte federatie telde voor de oorlog al 75 afdelingen, met woonwagenkerkjes – sommige op wielen - en geestelijken uit zowel mannelijke als vrouwelijke (klooster)ordes. In Den Haag is woonwagenkamp Lozerlaan zo'n afdeling.

Woonwagenkamp de Zwaaikom, Eindhoven (1935): drie zussen Winterstein bij de wagen van hun ouders. Van links naar rechts: Lolie, Foeksa en Nany[70]

69 Bron: Radboud Universiteit Nijmegen, archief Katholiek Documentatiecentrum (KDC).

70 Sinti namen toegevoegd door auteur, op basis van gesprekken met familie leden. Foto: Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC)

1939: Woonwagenkamp De Siep ('Siberië') aan de Vaaltweg in 's Hertogenbosch.[71]

Dat aanvankelijk vanuit Den Haag nog op en neer gereisd werd in de oorlogsjaren laten aangiftes van geboortes zien, onder meer bij het gezin van Carlo Basili (Den Bosch, 1942 en februari 1944). Op 16 mei 1944 verbleef hij in Den Haag met zijn gezin (10 personen in totaal), terwijl de grootfamilie op het verzamelkamp verbleef in Den Bosch (10 personen). Het gezin van Josef Winterstein had met zeven personen de woning in Den Haag nog aan de vooravond van de razzia verlaten om zich bij de familie te voegen in 's-Hertogenbosch.[72] Op het kamp in Eindhoven zijn op 16 mei nog eens twee personen van deze grootfamilie opgepakt: Augusta Basili (Zierikzee, 1917), kleindochter van Dominique Basily en Emma Schmidt, met haar driejarige dochter Elise.[73] Haar man Rico Steinbach was in april 1944 al samen met 6 Sinti opgepakt voor de *Arbeitseinsatz* en zat in mei in kamp Amersfoort.[74]

71 Beeldbank Erfgoed 's-Hertogenbosch, Verhalen: Landelijke Razzia Sinti en Roma (2019)

72 Raymund Schütz, in diens onderzoek in de Rode Kruisarchieven: 'Het dossier van het Zigeunertransport, 19 mei 1944', pagina 189, in: *De deportaties uit Nederland 1940-1945, Portretten uit de archieven*, Guus Luijters, Raymund Schütz en Marten Jongman, 2017

73 Andere Basili's met hun gezin ontkwamen in Amsterdam aan de razzia en overleefden de oorlog daar: Paolo (Paul) en Joseph (Josef).

74 Te weten: vijf Steinbach's (waarvan vier broers), Adam Reinhardt en Johan Meinhardt (van Rens, 2013). Zes van hen zijn vanuit Amersfoort op 19 juni naar Westerbork gezonden en vervolgens terug gestuurd naar Amersfoort (Ridderbos, 2017).

GEMEENTE 'S-HERTOGENBOSCH.-

LIJST VAN OP 16 MEI 1944 NAAR HET KAMP WESTERBORG OVERGEBRACHTE ZIGEUNERS.

BASILI, Franz, geb.27-4-1911 te Lugano
STEINBACH, Elisabeth, geb.2-6-1914 te Wattenscheid
BASILI, Walda, geb.1-12-1941
BASILI, Nanna, geb.8-6-1935

GRUNHOLZ, Carl, geb. 25-12-1916 te Rotterdam;
STEINBACH, Maria, geb. 6-11-1912 te Hoensbroek;
STEINBACH, Johanna, geb. 7-4-1944 te Eindhoven;
STEINBACH, Hendrikus, geb. 15-9-1943 te Horn;
GRUNHOLZ, Maria, geb. 13-12-1932 te Mechelen;
GRUNNHOLZ Sophia, geb. 1-3-1934 te Oordegem;
GRUNHOLZ, Helena, geb. 12-5-1935 te Amsterdam;
GRUNHOLZ Anna Catharina, geb. 25-1-1937 te Apeldoorn;

WESTKINÄR, Dietricht, geb. 20-1-1924 te Albersdorf-Holstein;
VESTCHINER, Josephina, geb. 7-6-1927 te Leiden;
BOSCA, Maria, geb. 10 of 21 -5-1869 te Messina of Napels;

[illegible]NTERSTEIN, Josef, geb. 19-12-8888 te Bellheim;
WEISS, Heinrich, geb. 14-10-1893;
WINTERSTEIN, Bertiss, geb. 16-4-1915
WINTERSTEIN, Hanny, geb. 1-7-1922
FREIWALD, Katharina, geb. 14-3-1896 te Riedeschinga;
WINTERSTEIN Maria, geb. 6-5-1926 te Kohlscheid;
WINTERSTEIN, Carolina, geb. 22-6-1934 te Nijmegen;
WINTERSTEIN Anna, geb. 6-6-1931 te Maarssen;
GRUNHOLZ, August, geb. 13-1-1926 te 's-Gravenhage;

BASILI, Dominique, geb. 5-5-1863 te Lugano;
SCHMIDT Emma, geb. 5-2-1869 te Milaan;

BASILI Carolina, geb. 25-2-1912 te Londen;
BASILI Christiaan, geb. 6-11-1937 te 's-Gravenhage
BASILI, Emericus, geb. 28-11-1928, te Hilversum
Basili Aida, geb. 8-3-1943 te Arnhem;
FREIWALT, Joseph, geb. 6-12-1912 te Chalaix;

[illegible]ANZ, Marie, geh. met Westhiner R, geb. 22-4-1909 te Uithoorn;
WESTHINER Romeo, geb. 10-5- 1909 te Sante José;
WESTHINER Willy, geb. 5-11-1937 te Meppel;
WESTHINER Jan, geb. 30-9-1933 te Amersfoort;
WESTHINER Hannes, geb. 12-1-1936 te Oud- en Nieuw Gastel;
WESTHINER Maria, geb. 9-6-1941 te Vreeswijk;
WESTHINER Trui, geb. 13-7-1943 te Ijsselstein;

WESTHINER Julia, geb. 8-3-1902 te Messina;
WESTHINER RosaClaudina, geb. 7-12-1922 te Maagdenburg;
WESTHINER Raphael, geb. 1-5-1898 te Sante Jos'e;
WESTHINER Gono, geb. 11-2-1933 te Oestgeest, zoon van Raphael;
WESTHINER Willia, geb. 10-12-1936 te Overschie, dochter van Raphael;
WESTHINER Koos, geb. 29-8-1942, zoon van Rosa Westhiner;
WESTHINER Hoego, geb. 8-2-1944 zoon van Rosa Westhiner;

WESTHINER Antonio, geb. 25-2-1942 te Driebergen-Rijsenburg;
WESTHINER Romeo, geb. 26-11-1939 te 's-Hertogenbosch;
WESTHINER Hansi, geb. 29-1-1938 te 's-Hertogenbosch;
WESTHINER Antonio, geb. 14-7-1904 te Sante Jos'e;
WESTHINER, Raoul, geb. 22-5-1929 te Oude God.

WESTHINÄR, Joannes, geb. 11-5-1891 te Sante José.

De volledige Bossche lijst van 16 mei 1944

Alle 22 opgepakte Basily's, inclusief direct aanverwanten, werden in Westerbork weer vrijgelaten na een interventie terplekke van een gezant van het Italiaanse consulaat in Rotterdam.[75] Die vrijstelling gold echter niet voor Joseph Freiwalt, weliswaar van Zwitserse komaf maar stateloos.

Vijf woonwagens werden tussen 20 en 25 mei 1944 afgehaald door leden van de in Westerbork in vrijheid gestelde families Westhiner (28 personen, waarvan 23 in Den Bosch opgepakt en 5 in Zutphen) en Basily (in totaal 22 personen opgepakt, waarvan 10 in Den Bosch, 2 in Eindhoven en 10 in Den Haag). Op het gemeentelijk terrein bleven de drie wagens opgeslagen van de families die op transport gesteld waren: Winterstein (7 personen), Freiwalt (als enige uit zijn gezin die niet de naam Basily droeg) en Grünholz-Steinbach (8 personen). Het laatste gezin kwam volledig om in Auschwitz-Birkenau op 3 augustus. Joseph Freiwalt werd op 31 juli *"Arbeitsfähig"* bevonden en met andere zigeuners getransporteerd naar kamp Buchenwald, waar hij uiteindelijk in april 1945 de bevrijding haalde. Van de familie Winterstein stierven de ouders in april 1945 door uitputting: Katharina Freiwalt in Ravensbrück en Josef Winterstein in Buchenwald (satellietkamp Mittelbau-Dora). Hun zoon Battis (Bertis) zou Buchenwald overleven. Van de vier dochters die bij de razzia in Den Bosch waren opgepakt, overleefde de jongste de nacht van 3 augustus 1944 in Birkenau niet.

75 Italië was toen nog bondgenoot van Nazi-Duitsland. Aan de Roma grootfamilie Westhiner (23 in Den Bosch, 5 in Zutphen) is op 20 mei 1944 in Westerbork eveneens een laisser passer verleend op grond van Guatamalteekse passen met havenstad San José als geboorteplaats. Guatemala en Costa Rica steunden overigens de VS maar hielden zich afzijdig van oorlogsdeelname. Voor de terugreis naar hun woonwagens kregen de Westhiners reispassen. Van alle staatloze Sinti en Roma verwierf Antonio Westhiner als een van de eersten in 1958 het Nederlands staatsburgerschap.

Intermezzo: Zigeunermuziek in Den Haag (1909 – 1940)

In een recente publicatie van Martine Beck (2017) getiteld *"Spuren unbekannter deutscher und österreichischer Musikerinnen"*[76] figureren ook de zussen Marie en Hanny Winterstein uit Nederland. In dit onderzoek naar muzikanten onder zigeunervrouwen in Auschwitz staan zij in het *Frauenbuch* van de Auschwitz-Birkenau Memorial Books onder de categorie *"Beruf"* te boek als *"Musikerin"*.[77] Beck typeert hen als *"Wandermusiker",* rondtrekkende muzikanten: *"Musikerinnen [die] mit einer Kapelle Unterhaltungsmusik gemacht haben und dazu durch die Städte oder über Land gezogen waren".* De onderzoekster maakt hiermee een onderscheid met de grotere orkesten en hun oudere, mannelijke leden. In de Duitstalige gebieden binnen het Derde Rijk bestond voor orkesten al langer dan in Nederland de verplichting om over een licentie te beschikken van de *Reichsmusikkammer* ofwel de Kultuurkamer waarvan zigeuners sinds de jaren 30 uitgesloten werden.[78]

Bij Zigeunermuziek in Nederland denkt een enigszins ingevoerde lezer al gauw aan Sinti en niet zozeer aan (Nederlandse) Roma, en dan vooral aan de jazz-stijl à la *Hot Club de France* met als grondlegger de Belgische Manouche Django Reinhardt, een Sinto.[79] Exponenten van deze stijl in Nederland zijn bijvoorbeeld de Basily's en de Rosenbergs waarvan een (over) grootvader nog begin jaren 40 in Amsterdamse cafés optrad, samen met Steinbachs en andere Sinti. Vermoedelijk behoorden zij tot de eerste Sinti die in Nederlandse stedelijke kringen optraden.

76 Onderdeel van het onderzoeksproject van de Hochschule für Musik und Theater Hamburg van Claudia Maurer Zenck ("*Auf der Suche nach NS-verfolgten „Zigeunerinnen" und ihrer Geschichte*"), onder leiding van professor dr. Beatrix Borchard.

77 Pagina 716 (Seite 691), Eingang ins Lager: Marie Winterstein (Häftlingnummer 10720), op 1926 geboren in Kohlscheid (Duitsland) en Hanny Winterstein (H-nr 10722), 1922 in Martini (Zwitserland). De vermelde geboortegegevens van Hanny Winterstein zijn onjuist, want die behoren feitelijk te zijn: 1918, Naters (Zwitserland). Al in Nederland zijn deze data verwisseld met die van een van beide zusters die met hun burgermannen aan de razzia zouden ontkomen, i.c. Nany Winterstein (mondelinge informatie in 2018 van een dochter van Hanny Winterstein).

78 Over lidmaatschap van de Nederlandse Kultuurkamer onder zigeuners is weinig bekend. Voorbeelden daarvan zijn op de vingers van een hand te tellen en herleidbaar, verspreid in het land. Zeker is dat in het Limburgse Beek de met zijn gezin opgepakte Sinti-muzikant Johan Franz (variété en marionetten theater) over een dergelijk lidmaatschap beschikte (Herman van Rens, 2013; Anjes Wolfs-Driessen, 2019). De eveneens uit Duitsland afkomstige muzikantenfamilie Weis – opgepakt in Doetinchem op 16 mei 1944 – werd in bescherming genomen door een lid van de kultuurkamer, circusman Toni Boltini (Lucassen 1990). Wellicht beschikten de Sinti muzikanten in Amsterdamse cafés – Haarlemmerdijk en Rembrandtplein – over een dergelijke licentie.

79 Jean Baptiste (Django) Reinhardt werd geboren in het Waalse Henegouwen (Liberchies, 23 januari 1910) en overleed nabij Parijs, Fontainebleau (Samois-sur-Seine, 16 mei 1953). Manouche is de benaming van en voor Sinti in het Franse taalgebied en afkomstig uit het Romanes (Mens of Man, vergelijkbaar met Rom in de Roma-talen). Sinto is het mannelijk enkelvoud, Sinti meervoud, Sintezza vrouwelijk enkelvoud.

De foto uit 1940 met de Basily mannen en hun instrumenten op het woonwagenkamp bij Haarlem – een serie gemaakt door de Duitse oorlogscorrespondent Stapf – kan erop duiden dat ook zij in Amsterdamse muzikale kringen verkeerden.[80] Hoewel de Roma, met name de Westhiners, hier en daar weliswaar als *"artiest"* of *"violist"* stonden geclassificeerd in de gemeentelijke registratie (IJsselstein[81]) waren het indertijd Sinti die zich publiekelijk, en dan vooral in het provinciale dorpsleven van de jaarmarkten, manifesteerden als *"Wandermusiker"*.

De Roma manifesteerden zich echter wel in de eerste grotere ensembles in Nederland waarvan al begin 20e eeuw sprake was, met name in Den Haag. Hierin speelden zigeuners uit oostelijk Europa: vooral Roma uit Hongarije en uit de Roemeense hoofdstad Boekarest, destijds het 'Parijs van de Balkan' genoemd.[82] Dat was al voor de Eerste Wereldoorlog, in dezelfde jaren waarin ketellappers, paardenhandelaren en kermisartiesten hun eerste entree maakten. Deze klassiek onderlegde Roma boden muzikaal vermaak in kringen van adel en burgerij waaronder zakenlui, bankiers, diplomaten en ambtenaren. In Den Haag leidden Zigeunerstrijkjes en -salonorkesten een bloeiend bestaan. Niet alleen de residentie, maar ook badplaatsen als Scheveningen en Noordwijk boden goede emplooi. Het was chique om naar zulke ensembles te luisteren en te kijken, en daarbij blijk te geven van de juiste kennis en het gepaste gevoel, aldus de Leidse muziekkenner Kreuger (1996).

Met name Hongaarse orkestleiders maakten al vroeg naam en faam. Over Rudy Ràczky gaat het verhaal dat hij in de tijd van voor de Eerste Wereldoorlog zoveel succes had dat hij zich met een eigen *équipage* (koets met paarden) naar zijn optredens kon laten brengen. *"Er was een gegoed publiek en er waren veel verlofgangers uit Nederlands-Indië, die van hun tijd in Nederland wilden genieten en heel wat geld uit te geven hadden. Dat publiek was goedwillend en weinig kritisch, en iedere vreemdeling met een donker uiterlijk, die een beetje zigeuner-idioom in zijn spel kon leggen, was welkom",* aldus Kreuger over de stemming in de beginjaren.

80 Overigens werd gedurende de oorlogsjaren, volgens Amsterdamse stadshistorica Angelique van der Pol, met Zigeunermuziek geadverteerd in de NSB-radiogids (Parool, 2 augustus 2020).

81 Inventarisatie van zigeuners naar woonadres, persoonsgegevens en werkzaamheden (25 September 1943) door de gemeente-opzichter van IJsselstein ten behoeve van de burgemeester en ter informatie aan het politiegewest Amsterdam.

82 in de naoorlogse jaren onder het Communisme door andere Roma Romungro genoemd, een term verwijzend naar de veronderstelde assimilatie met de Hongaren en het sedentaire bestaan dat deze Roma al langere tijd leidden.

Aan de basis voor dit genre stonden zogenoemde *Tziganisten* die aan het conservatorium van Boedapest waren geschoold en niet alleen hun klassieken kenden, maar ook nog eens de zigeunermuziek meester waren. Op die manier drongen onder meer Hongaarse invloeden door in de uitvoering van bekende composities. De flirt met het Oost-Europees exotisme in de muziek kreeg in de internationale stad van Vrede en Recht nog een extra impuls tussen beide wereldoorlogen. Net als in andere trendsettende Europese steden werd in Den Haag de zigeunermuziek *salonfähig,* en dat bleef zo tot ver in de jaren '30.

Een aantal personages – de meesten met (familie)orkesten uit Hongarije en Roemenië – dienen hier wat uitvoeriger de revue te passeren. Zo was de Hongaar Pali Tóth, in Nederland ingeschreven onder de naam Tót, een echte *Stehgeiger*, oftewel eerste violist en orkestleider. Tóth was al in 1909 met zijn vrouw en drie zonen vanuit Frankrijk naar Nederland gekomen op uitnodiging van de Joodse cabaretier en impresario Max van Gelder (Amsterdam, 1872 – Sobibor, 1943). Hij bracht verandering in het tot dan toe 'tamelijk stijve' Haagse uitgaansleven, schrijft Charlotte Sienema voor de Muziekbibliotheek van de Omroep (2010). In haar artikel 'De intocht van Zigeuners en hun muziek' typeert zij de impact van Pali Tóth op het publiek: *"De Hongaarse zigeuner-muzikant speelt een divers repertoire van zowel uitheemse dansen, walsen en opera-fragmenten. Hijzelf is de primás: hij zet de stukken in en speelt de hoofdrol in de uitvoering. Hij interacteert intensief met zowel medemuzikanten als publiek en speelt graag verzoeknummers. Zijn orkest bevat bijna altijd de karakteristieke cimbaal. [...] Hij componeert ook zelf en geeft zijn werk, naar toenmalige Europese smaak, Franse titels. Vooral zijn voordracht is onweerstaanbaar: hij beweegt, hij is mooi, hij swingt op zigeunerwijze en stoort zich niet aan de gegeven maat. Vermoedelijk speelt hij ook alles uit het hoofd".*

Aangezien Pali rond de Eerste Wereldoorlog niet meer uit Nederland weg kon - niet naar Frankrijk, maar ook niet terug naar Hongarije, vanwege dreigende internering - bleef hij in Den Haag. Zijn drie zoons gingen overdag naar het conservatorium en maakten 's avonds deel uit van het orkest onder leiding van Monsieur Pali. Zoon Rudolph zou in 1944 vader worden van Sylvia Tóth die bij diens overlijden in de jaren '70 de familieviool zou erven. Deze latere zakenvrouw verkreeg overigens pas bij haar trouwen met een Nederlander (1967) het staatsburgerschap, zo vertelt ze in een interview met schrijfster Felicita Vos in 2008. Tot haar favoriete muziekstijl behoort de Gypsy Swing uit de jaren 60 van de *Hot Club de France Quintette* (aan de Rive Gauche van Parijs). Andere nazaten van Monsieur Pali wonen nog steeds in een wagen nabij Den Haag en elders in het land.

Behalve Pali was er Béla Ruha. Deze Hongaarse zigeuner was in 1915 naar Nederland gekomen en in 1920 in Den Haag met een Nederlandse vrouw getrouwd, Catherina Stig(t)ers. De oudste zoon kreeg vader's naam, een andere heette Lajos. De Algemene Vereniging van Radio Amateurs (A.V.R.O.) nam *"de Hongaarse Tzigane-Kapel van de Gebroeders Elmer en Bela Ruha"* dikwijls op in de programma-uitzendingen, of het nu een wals was of een Zigeunermoppie met viool en cymbaal.

FILMSCHOUW

REPRISES :

CAPITOL: Katharine Hepburn in „Little Minister" (De Zigeunerin).

OLYMPIA: Paul Wegener, Rudolf Forster en Hans Moser in „Nur ein Komödiant"; „Jenny", met Albert Préjean en Françoise Rosay.

PRINCESSE: „Op weg naar Singapore" met Jean Harlow, Clark Gable, Wallace Beery en Lewis Stone.

REMBRANDT: Tino Rossi in „Corsicaansche Liefde"; Harry Baur in „Tarras Boulba".

REX: „Mädchen in Uniform" met Dorothea Wieck en Hertha Thiele.

ROXY: „De ongeschreven wet" met Sylvia Sydney, Fred Mc Murray en Henri Fonda; Benjamino Gigli in „Jij bent mijn leven".

Wegens succes herhaald: Katharine Hepburn[83]

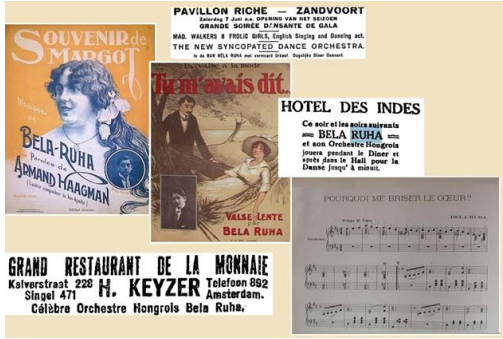

Compilatie van affiches rondom Béla Ruha[84]

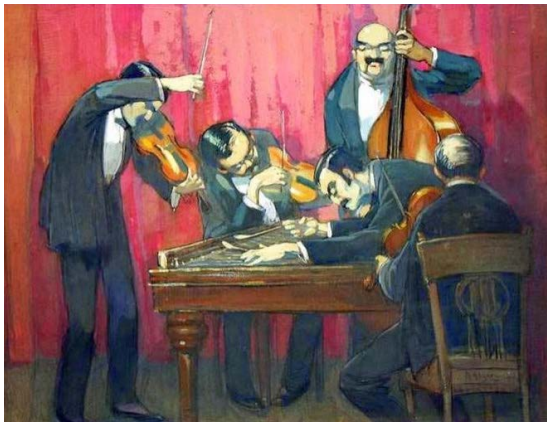

Frans Hoogerwaard, gouache,"Het zigeunerstrijkje Bèla Ruhà" (1920)[85]

83 Het Vaderland, Avondblad, 17 juli 1937.

84 Bron: Noordwijkblog, 2012/11/02, blog 3740, casino 1921 en filmbeelden zigeunerorkest

85 De-Maarschalk, 'Met een levendige kijk op schilders en schilderijen', geplaatst op 4 april 2015

De badplaats Noordwijk – waar het paviljoen met casino hem engageerde – zou Bela Ruha's thuisbasis worden, al was de Hongaar in Amsterdam voor het eerst gerecenseerd door tijdschrift De Kunst, op 23 oktober 1915.

In 1920 beschreef De Kunst het als volgt, compleet met toelichting in toen nog tamelijk ongebruikelijke termen: *"Dat is de kunst vooral der tsiganen (= 'gitanen' = 'zigeuners'), dat zij dansmuziek in de hoogste perfectie kunnen spelen, – niet in theoretische maatverdeeling, maar met een rythme vol golvingen en deiningen, die zelfs den meest stijve tot 'los' danser maken"*. Lyrisch wordt de recensent vervolgens wanneer de gevoelswaarde aan de orde komt: *"Zijn aard als violist is eerder het droomerige dan wel het hartstochtelijke, ofschoon hij, gelijk bij zijn landgenooten veelal het geval is, een sterk gevoel heeft voor rythmiek. In zijn voordracht komt dat dra aan het licht als men hem vraagt uitheemsche dansen te spelen: tango, szardas, steps en dergelijke"*. Ook de meer conventionele walsmuziek mocht er evenwel zijn, vanwege *"het meeslepend karakter"*.

In dergelijke kringen herkende men in deze muziekstijl een gevoel van authenticiteit en in Europa kwamen bij uitstek Zigeuners aan de vervulling van deze behoefte tegemoet.
Uit een heel ander muzikaal vaatje tapte de Roemeen Andrei Șerban met zijn Russisch-Roemeense *Zigeunergenre*. Net als Pali Tóth reisde Serban met het hele gezin, via Berlijn (jaren 20) naar Parijs, terug naar Boekarest en tenslotte in 1931 naar Nederland.
De memorabele première dat jaar, in het Scheveningse Princessepaviljoen, zou zijn orkestbezetting tot norm verheffen, schrijft Kreuger, doordat Serban hiermee de aansluiting vond bij de westerse smaak: viool, cymbaal, tweede viool of zitviolist, cello en contrabas. Zoon Gregor (1909, Brăila – 1997, Delft) combineerde een klassieke opleiding aan het conservatorium (eerst Berlijn, later Den Haag) met optredens in het Kurhaus en Hotel de l'Europe in Amsterdam, waar vader Andrei in 1935 'in het harnas' stierf.

Ook de naam en faam van violist en orkestleider Lajos Veres (†1981, Den Haag) reikte tot ver over de grens. Geboren in een Hongaars zigeunerdorp en geschoold aan het conservatorium in Boedapest kwam Veres in 1935 met een zesmansorkest naar Rotterdam, voor optredens in de café-restaurants van de handelsfamilie Engels. Daarna engageerde hij zich in Scheveningen en Den Haag waar hij zich tenslotte settelde met een hier gevestigde Duitse vrouw van Frans-Russische origine. Van hun twee dochters scoorde Mariska Veres (1947-2006) met de popgroep *Shocking Blue* een wereldhit. Kort voor haar overlijden zou zij nog even terug keren naar haar *roots*.

Lajos Veres speelt de *Doina*, 1960 [86]

Al met al was er tot in de eerste jaren van de bezetting door de Duitsers – de jaren van 'verwarring en aanpassing' (NIOD) – voor dergelijke zigeunerorkesten nog wel klandizie, met optredens in restaurants als Royal aan het Haagse Voorhout, hotel-restaurant House of Lords bij het Binnenhof en hotel-restaurant Meerrust (Warmond). Na 1942 werden zigeuners echter een verdacht volk, en zo ook hun muziek. Het verhaal gaat dat Gregor Serban zijn familie op het hart drukte om vooral te benadrukken dat ze Roemenen waren en geen gewag te maken van hun zigeunerafkomst. Die tijd betekende *"je gedeisd houden, armoede en afzien"*, zo tekende Kreuger bij hen op. Gregor Serban liet – uit vrees voor zichzelf en zijn familie – met hulp van mensen uit het verzet de 'zigeunernaam' in zijn paspoort veranderen naar het meer neutrale Roemeense Serbanescu. Na een oproep voor de *Arbeitseinsatz* ging hij in onderduik. Pas in 2002 herstelde Gregor de familienaam.

86 Bron Wikipedia, Lajos Veres. Luister Op Youtube.

Familie-Orkest André Serban, tussen beide Wereldoorlogen al in Nederland, met zoon Gregor (midvoor), zus en broers.[87]

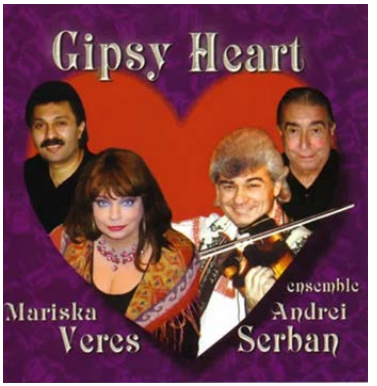

Gregor's zoon Andrei Serban met Mariska Veres

Tot besluit van dit intermezzo over de invloed van zigeuners op de Haagse (muziek)cultuur dient een der grootste Sinti-muzikanten te worden vermeld: Django Reinhardt, de Belgische *Manouche* voor wie een reizend bestaan – met en zonder woonwagen – als vanzelf sprak. Deze rijzende ster was met zijn *Quintette du Hot Club de France* in 1937 dé grote attractie tijdens de *Swing Night* op het Concours van de Nederlandse Jazz Liga in de Haagse Dierentuin.[88]

Django Reinhardt

Django Reinhardt en zijn Quintette du Hot Club de France

87 De foto's zijn ongedateerd en afkomstig uit het Serban-familiealbum, zie hiervoor de website van restaurant "Gregor Serban orkest original Tzigane Balkan & Serban Museum" (Rijswijk). Playlist & history op Youtube.

88 Foto overgenomen uit 'Django Reinhardt, Zigeuner in het Jazz-tijdperk' (Gitaarservice Drechtsteden). Opname fragment Nederlandse Jazz Liga, het opnamefragment is te vinden op Youtube.

Deel II: De bezetting en de maatregelen jegens zigeuners en woonwagenbewoners

We keren terug van de gevestigde muziekpodia in Haagse kringen naar de wereld van de rondtrekkende mens: de Roma en Sinti-families die met paard en wagen Nederland doorkruisen en daarbij niet zelden Den Haag voor korte of langere tijd aandeden. Hoe zag hun situatie er uit in de eerste jaren van de bezetting bij het van kracht worden van een aantal drastische maatregelen?

1940: Van Verzuiling naar Gelijkschakeling

Met de Duitse nationaalsocialistische bezetting van Nederland werden niet alleen ambtelijke maar ook maatschappelijke en religieuze organisaties geneutraliseerd oftewel 'gelijkgeschakeld'.[89] Dat was in Den Haag niet anders. Na de Slag om de Residentie in 1940 verliep hier de nazificatie snel. Zo werd in de zomer van het eerste bezettingsjaar een NSB-er tot burgemeester geïnstalleerd. De Vereniging Tehuis voor Onbehuisden aan De La Reykade werd vanaf 1941 de zetel voor stichting Winterhulp, een onderdeel van de NSB.[90] Over een organisatie als Woonwagencomité Den Haag is in die jaren niets terug te vinden in de archieven.

De bezetter gaf al vrij snel toestemming aan de Haagse politie om zelf de controle uit te (blijven) oefenen op zigeuners, zo valt te lezen in een briefwisseling naar aanleiding van een eerste Duitse circulaire (d.d. 6 september 1940) over de verdediging van de kuststrook en het daaruit verwijderen van bepaalde bevolkingsgroepen. Hierin kwamen 'zigeuners' en hun locaties expliciet aan de orde (*"... derartige Kampe oder andere Gruppen von Zigeunern ..."*).[91]

89 Die gelijkschakeling gold bijvoorbeeld van meet af aan voor de zorg op de woonwagenkampen (bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen).

90 Bron: Kessler stichting, geschiedenis (website Kessler stichting)

91 Van de circulaire waren de Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst (SD) gezamenlijk de afzender, met als ondertekenaar SS-Sturmbahnführer Dr. Karl Constantin Canaris. Het schrijven riep op tot verwijdering van bepaalde bevolkingsgroepen uit strategische zones (Sijes 1979: 97).

De politie wilde de situatie graag zo laten zoals die was en de bezetter bleek gevoelig voor het argument dat de zigeuners al jarenlang in het Haagse stadsgebied gevestigd waren en het goed mogelijk zou zijn om hen zo – ook al woonden ze dan in wagens – te controleren (*"einwandfrei"* te houden). Het kamp waarin ze zich bevonden, zo stelde de politie, kon zodanig afgesloten worden gehouden dat wagens niet zomaar vertrokken. Permanente controle door de politie zou meer zekerheid bieden dan hun verwijdering uit de veiligheidszone. Juist dan zouden zij immers terugvallen in de anonimiteit.

Het woonwagenkamp waarover het schrijven handelde, is de locatie Slachthuiskade. De locatie aan de Lozerlaan was in het eerste jaar van de Duitse bezetting al verlaten. De Slachthuiskade zou in de loop van 1942, net als de andere woonwagenkampen in Noord- en Zuid-Holland, worden opgeheven en de bewoners geëvacueerd.[92] De uitbreiding van de verdedigingslinie van de Duitse bezetters (operatie Atlantik Wall) was toen in volle gang. Woonbewoners en zigeuners zochten hun heil in de stad of daarbuiten.[93] Toch wordt de herhuisvesting van de Haagse woonwagenbevolking hiermee niet volledig opgelost of verklaard. Een heenkomen buiten de stad – op het platteland, al dan niet met woonwagen – zal, zolang als toegestaan (tot juni 1943), ook tot de handelingsopties hebben behoord.

1943: Schnellbrief, Verzamelkampen en Trekverbod

Een tweede circulaire die voor Nederland van belang is en expliciet verwijst naar 'zigeuners' is de *Schnellbrief* van 29 januari 1943, afkomstig van het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) in Berlijn. Hierin wordt bevolen zigeuners en 'zigeuner-achtigen' op te sporen en in concentratiekampen op te sluiten. Hiermee treedt het *Auschwitz-Erlass* (16 december 1942) over de vernietiging van zigeuners in werking.[94] Met de *ähnliche Regelungen* van 29 maart 1943 wordt de strekking van de *Schnellbrief* vervolgens – net als eerder al in het hart van het

92 Cottaar (1996: 283-286) geeft per provincie en gemeente de ramingen weer van Binnenlandse Zaken (1943), naar aantallen (te verplaatsen en te ontvangen) woonwagens, met een totaal van 1.143 woonwagens op 28 verzamelkampen in Nederland. De genoemde provincies komen daar al niet meer in voor.

93 Cottaar (1996: 192) geeft aan dat uit interviews blijkt dat sommigen al tijdig hun conclusies trokken en een oude woning zochten in de stad, namelijk in de buurt rond de Kemperstraat en de Koningstraat (Schilderswijk).

94 Het Auschwitz-erlass van 16 december 1942 is de (dan nog geheim blijvende) verklaring van Himmler dat net als de Joden ook de zigeuners in het Derde Rijk naar concentratiekampen gedeporteerd moeten worden, met het oogmerk om hen als bevolkingsgroep te vernietigen. Overigens zijn daar dan al een aantal jaren razzia's gaande onder zigeuners, met transporten naar concentratiekamp Dachau (1936) en naar het ghetto in Lodz (najaar 1941). Een eerste transport vanuit Duitsland naar Auschwitz-Birkenau vertrekt in februari 1943.

Duitse Rijk – ook van kracht verklaard in de westelijke bezette gebieden: Nederland, België, Luxemburg, de Elzas en Lotharingen. In tegenstelling tot in België, waar in het voorjaar van 1943 al eerste razzia's plaatsvinden, heeft deze verordening in Nederland dan nog niet direct tot gevolg dat Sinti en Roma op raciale gronden worden opgepakt of gedeporteerd. Wel wordt hen het leven vanaf maart 1943 steeds moeilijker gemaakt door een reeks landelijke maatregelen: eerst de 'samentrekking' van woonwagens op verzamelkampen (vanaf 22 juni 1943) en vervolgens op 1 juli van datzelfde jaar een trekverbod.

In het geval van Den Haag wijst Sijes in zijn onderzoek op de samenhang tussen deze beide maatregelen (samentrekking en trekverbod) en het grote aantal inschrijvingen van zigeunerfamilies in het gemeentelijk bevolkingsregister tussen 26 juni en 31 augustus 1943. *"Zonder twijfel is hier sprake van een oorzakelijk verband"*, aldus Sijes.[95] Het zou in deze korte tijdspanne gegaan zijn om in totaal 19 gezinnen, waarvan 16 woonachtig in de directe omgeving van de Veenkade en 3 in de buurt van de Kemperstraat. Lucassen (1990) voegde daar nog wel aan toe dat een aantal families toestemming werd verleend om bij hun familie in die buurt in woonwagens te komen wonen, namelijk bij de Veenkade. Het ging daarbij om 10 woonwagens. Voorwaarde voor inschrijving was dat nieuwelingen zich als zodanig ('zigeuners') registreerden bij de politie. Lucassen vermeldt verder dat een speciale wijkagent belast was met het toezicht op de zigeuners.[96]

Veenkade nummer 31-35 (1925)[97]

Veenkade bij de Noordwal (Groentemarkt) in 1930

95 Sijes (1979: pagina 113-114)

96 Lucassen (1979: 220). Cottaar (1996: 321, voetnoot 256 bij pagina 263) merkt op dat deze al in 1938 was aangesteld voor woonwagenbewoners en zigeuners, toen nog op het kamp aan de Slachthuiskade.

97 Een Joods adres bevond zich op de Veenkade op nummers huisnummers 18 en 40 (Joods Erfgoed Den Haag, Stolpersteine). De woonwagens bevonden zich op nummers 113 t/m 124. Foto links, foto rechts

Vastgesteld kan worden dat nieuwkomers met woonwagens dan al niet meer aangewezen zijn op de tot dan toe enige nog resterende woonwagenvoorziening van de gemeente aan de rand van de stad (Slachthuiskade). De Veenkade gold in 1943 als uitzondering of 'noodvoorziening' voor een aantal wagens, en was daarmee – niet onbelangrijk – een manier om de 'zigeuners' in deze buurt te concentreren. Dat in de zomer van 1943 ook zigeuners vanuit de provincie naar Den Haag toe trekken komt aan bod in het onderzoek van Sijes, met een voorbeeld uit Gelderland.[98] Van de 54 zigeuners (Sinti) die het kampje bij de plaats Dieren 'heimelijk' verlieten met achterlating van hun 11 wagens[99], was het grootste deel (45 personen) in huis getrokken bij familie elders in het land: 18 gingen naar Den Haag, 3 naar Oldenzaal (Poortstraat 12) en 24 naar Arnhem (Koningstraat 62hs, oftewel begane grond).

Een voorbeeld van gelijke strekking is echter ook herleidbaar – via geboorte aangiftes – tot de stad Nijmegen, in de richting van Den Haag. Eerst vestigde zich hier een aantal pioniers in 1939 (Slachthuiskade en vervolgens aan de Hemsterhuisstraat en Veenkade vanaf 1943). Bij hen voegden zich in en na de zomer van 1943 nog verwanten uit Nijmegen, met hun wagens en in dezelfde straten. Dit betreft de grote familie Franzen en aanverwanten (Grünholz), waarvan in totaal 22 personen werden opgepakt op deze adressen en slechts een klein deel de kampen overleefde.[100]

98 Sijes (1979: 103). Vermoedelijk vanwege de voorgenomen samentrekking van woonwagens naar (verzamel)kamp Zutphen.

99 Van deze wagens waren 3 door de eigenaren verkocht, 2 tegen betaling gestald bij particulieren, 4 leeg op de standplaats achtergebleven en 2 niet meer te vinden (Cottaar 1996: 317, voetnoot 155 bij pagina 255).

100 Van vier personen is dat zeker, van drie is dat nog een vraagteken.

Deel III: de Haagse zigeunerrazzia herbezien

De centrale aanhouding van de zigeuners in Nederland op 16 (en 17) mei 1944 verliep in Den Haag – net als overal in het land – snel, zo blijkt uit de rapportage van de autoriteiten nadien en uit later onderzoek. Toch wekt anno 2020 de snelheid en grondigheid van de actie nog steeds verbazing.

De snelheid van de razzia in Den Haag kan goed worden gereconstrueerd aan de hand van een aantal getuigenverklaringen die Sijes in de jaren 70 liet optekenen, aangevuld met die van Crasa Wagner (1927, Berlijn), in 1980 geïnterviewd door journalist Jan Beckers.[101] Door daarnaast gegevens uit de lijsten van Westerbork *("Lezte Adresse")* te combineren met hedendaagse inzichten over de razzia's elders in het land, is het bovendien mogelijk om de omstandigheden van Roma en Sinti in Den Haag tijdens deze cruciale dagen (15 tot en met 17 mei) beter te documenteren en op die manier het verloop van de razzia in de hofstad wat meer te verhelderen.

Toen Himmler op 15 november 1943 bekend maakte dat Sinti en Roma hetzelfde lot moeten ondergaan als de Joden en naar Auschwitz-Birkenau dienen te worden gedeporteerd, duurde het in Nederland – in tegenstelling tot in België – nog enige tijd voordat actie werd ondernomen. De hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland en hoofdverantwoordelijke voor de Jodenvervolging en deportaties, Hans Rauter, gaf voor het eerst in mei 1944 instructies voor een *Zigeuner Aktion,* aan de Nederlandse Directeur-Generaal voor de Politie (DGVP). De beslissing resulteerde in het inmiddels beruchte, destijds geheime telegram van 14 mei 1944 aan alle politiegewesten in het land, met de presidenten daarvan in Rotterdam (waaronder de Haagse politie ressorteerde), Amsterdam, Arnhem, Groningen en Eindhoven.

Het telegram had als onderwerp een *"landelijke aanhouding"* en als doelwit *"... alle personen die op grond van hun uiterlijk, hun zeden en gewoonten als zigeuners of zigeunerhalfbloeden kunnen worden aangemerkt, zoomede de personen die naar de geaardheid der zigeuners rondtrekken".*[102]

101 Beckers, Me hum Sinthu (1980)

102 Sijes (1979: 107-108)

De volgende dag zond de DGVP een telex na met daarin een verdere uitwerking voor alle inspecteurs van de politiegewesten. Deze instructie kwam op het bureau terecht van alle burgemeesters in Nederland en de hoofden van politie en marechaussee. Voorafgaand aan de actie diende ter plaatse een *"bedektelijk onderzoek"* te worden verricht. Deze inspectie diende zich niet te beperken tot de centrale kampen en woonwagens, maar moest zich uitstrekken tot al die verblijfplaatsen waar zigeuners zich maar konden bevinden in deze bijzondere tijden, dus inclusief *"…. woningen, logementen, en dergelijke …"*

Verloop in Den Haag

De razzia nam ongeveer vier uur in beslag. Net als elders in het land werd in Den Haag die dag om 04.00 uur 's ochtends op de deuren gebonsd door Nederlandse agenten. Om ongeveer 8 uur in de ochtend waren alle opgepakte personen onderweg naar het Staatsspoor, in vrachtauto's afgesloten met dekzeil. Startpunt vormde de Schildersbuurt waar het politiebureau Mauritskade was gevestigd, en zo verder, de straten langs. De Veenkade lijkt het sluitstuk te zijn geweest, afgaande op het eerdergenoemde interview met Crasa Wagner. *"Onze straat was de laatste. In de straat aan de overkant, over het water bij de bierbrouwerij, hadden ze er al veel uitgehaald. Toen kwamen die Hollandse polities en die hebben ons uit die huizen gesleurd en ze deden van die plakkertjes op de ramen"*. De familie Wagner[103] – waarvan gezinshoofd Coenraad (Conrad) een andere naam (Bannink) bezat bij de inschrijving in bezet Nederland – was sinds 1942/1943 in Den Haag en afkomstig uit het Duitsland van de jaren 30 waar zigeuners al sinds 1936 in verzamelkampen werden ondergebracht.[104]

Iedereen aan de Veenkade werd gesommeerd het huis te verlaten, tijd om zich goed aan te kleden of benodigdheden in te pakken voor de reis kreeg men niet.[105] Woning of wagen werd verzegeld. Over het waarom van dit alles tastten de degenen die gearresteerd werden in het duister, mede vanwege de uiteenlopende antwoorden die zij van de politie kregen.

103 Het gezin aan de Veenkade 117 bestond uit acht personen. Een jongere zus van Crasa was nog geboren in Berlijn (1930), twee zussen al op de route naar Nederland en de jongste dochter in Lisse (1941).

104 Berucht is het als stadskampement opgerichte Marzahn bij Berlijn, waarvan de Hongaarse avantgarde filmer László Moholy-Nagy een korte film maakte onder de titel *Gross-Stadt Zigeuner* (1932, https://vimeo.com/184673163). In 1936 werd Marzahn vanwege de Olympische Spelen een verzamelkamp van waaruit werd getransporteerd naar onder meer concentratiekamp Dachau.

105 Voor de beschrijving van het verloop van de razzia in Den Haag, zie Sijes op de pagina's 113-114.

"Op vragen van de zigeuners hebben de agenten geantwoord, dat ze even mee moesten naar het bureau op de Mauritskade", schrijft Sijes, *"vanwaar ze doorgestuurd zouden worden naar Westerbork om daar hun papieren te laten controleren en dat ze na een paar dagen weer thuis zouden zijn"*. De naam Westerbork zei niemand iets, voegt Sijes toe. *"In een ander geval kregen zij van agenten te horen dat de stad ontruimd werd en dat ze elders nieuwe huizen zouden krijgen"*. Sommige agenten waren openhartiger, schrijft Sijes: *"Iedereen zou op transport naar Duitsland gaan"*. Daar zouden de mannen aan het werk gaan *(Arbeitseinsatz*), de kinderen naar school, en de vrouwen zouden er in een huis blijven. *"Het was hetzelfde beeld dat ook de Venlose zigeuners werd voorgespiegeld"*, aldus Sijes.

In het hofje aan de Bilderdijkstraat 61, vlakbij de Veenkade, werden 9 leden van de familie Berger opgehaald. Net als Wagner was Berger nog niet lang gevestigd in Den Haag. Reinhold Berger was geboren in het Belgische Autre Eglise (1887) en gehuwd met Elisabeth Weis (geboren in Zwitserland, nabij Zürich, 1894).[106] Hun kleinkind Caroline, uit een relatie van oudste zoon Bernard (Köln, 1926) met Karoline (Beieren, 1920), was al wel in Nederland geboren (Tiel, 1942). Kleindochter Sophie kwam in Amsterdam op de wereld (1943) waar zij overleefde met haar moeder Carmen Berger (1923) en de muzikant Hendrik Feigli Steinbach in de Joodse buurt.[107] Van de Bergers in het Haagse hofje zouden alleen Bernard en broer Joseph (Aken, 1931) met diens vrouw Magdalena (Rotterdam, 1927) de concentratiekampen overleven.

Voor de omwonenden bleef de razzia niet onopgemerkt, vervolgt Sijes. Gewekt door het lawaai gingen sommigen de straat op of keken vanachter het raam. *"Sommigen huilden: de verstandhouding met de zigeuners was altijd goed geweest"*, al betekende dit natuurlijk nog niet dat dit overal het geval was geweest. *"De politie gedroeg zich correct"*, schrijft Sijes, ook onderweg: *"er werd geen geweld gebruikt"*.[108] Agenten *"lieten de zigeuners voorop lopen en volgden zelf"*. Een andere getuige vertelde aan de interviewers voor het onderzoek in 1979 dat onderweg naar het bureau de kinderen alle kans kregen om weg te lopen, maar die bleven liever bij de ouders, *"want niemand had een idee wat hen boven het hoofd hing"*.

106 Zus van Joseph Weis (van het latere Koninklijke Zigeunerorkest Tata Mirando). Reinhold Berger werd in Auschwitz op 31 juli net als vele andere mannen en vrouwen nog geselecteerd voor arbeid en getransporteerd naar Buchenwald waarna hij stierf in buitenkamp Sängerhausen (27-11-1944).

107 Zij behoorden tot de 22 Sinti die daar vanwege muziek-engagementen in de cafés op 20 mei uit de cel zijn vrijgelaten.

108 Aan zijn beschrijving van het verloop van de razzia in Den Haag voegde Sijes op pagina 116 nog toe dat twee Haagse agenten die een echtpaar moesten arresteren waarvan de man ziek in bed lag, hem en zijn vrouw met rust zouden hebben gelaten, aldus een getuigenverklaring.

Op het bureau aangekomen waren daar al veel zigeuners. De papieren werden ingenomen en *"er stonden pakjes brood klaar voor onderweg"*. Sijes merkt op dat hiermee de indruk gewekt was dat alles maar van korte duur zou zijn, *"en de zigeuners geloofden dat"*. In totaal werden bij deze zigeunerrazzia in Den Haag 85 Sinti en Roma opgepakt; 81 op 16 mei en 4 op 17 mei 1944.[109] Onder hen 43 kinderen (leeftijd tussen 0 - 16 jaar).

In de overlevering van Sinti en Roma figureert voor de oorlogsjaren in Den Haag vooral politieagent Arie Vlak.[110] Lucassen verwijst eveneens naar een *"speciale wijkagent"* die tijdens de Haagse bezettingsjaren belast was met het toezicht op het *"zigeunergetto"*.[111] Bij de uitvoering van de razzia zat *"Meneer Vlak"* op het politiebureau aan de Mauritskade, zo vertelde Crasa Wagner in een interview voor de VPRO-radio in 1986.[112] *"Een Hollandse politieagent, maar hij had geen politiekleding aan, hij was helemaal in het leer gekleed"*. De wijkagent werd vanwege zijn verschijning en rol aangezien voor een *"inspecteur of een commissaris of zoiets"*.[113] Een andere ooggetuige - zelf ontkomen aan de razzia - zag dat NSB-ers en agenten zijn tante, oom en hun kinderen in de vrachtwagen met het zeil laadden (*"beurden"*).[114] Nadat alles gebeurd was *"reed meneer Vlak rustig op zijn motofiets door de straat naar de stad toe"*.

109 Het onderliggend document uit de correspondentie van de Haagse politie wordt hierna nader besproken.

110 Zoals te horen valt in de reportage van Jacqueline Maris en Jan Beckers, VPRO-radio (15 september 1986).

111 Lucassen (1990: 220) noemde evenwel geen namen.

112 Beckers (1980: pagina's 35 en 59), vervolgens aangehaald door Wuite (1989: 47).

113 Cottaar (1996: 321, voetnoot 256 en voetnoot 257 bij pagina 263). De naam Arie Vlak kwam vanaf 1938 voor in de Haagse archieven in verband met woonwagenbewoners en zigeuners.

114 Fragment uit de film "Een zwaar hart" uit 2001, van Hans Fels en Shuchen Tan (VPRO-Dokwerk). De jonge Loeila Weis, zoon van Joseph Weis stond naar eigen zeggen op 50 meter van het gebeuren. Zie ook Monica Bennink (2013: pagina 29, 'Kroniek van de muzikale zigeunerfamilie Weis: Van salonorkest tot het Koninklijk Zigeunerorkest Tata Mirando').

Westerbork

’s Avonds om 20.00 uur kwam de trein uit Den Haag via Utrecht Centraal aan op station Assen waar de zigeuners werden overgedragen aan de bewakingstroepen (Ordedienst) van Kamp Westerbork. Het transport uit deze richting telde volgens Sijes in totaal 221 personen.[115] Bij de verplichte registratie- en meldingstijd van 12 uur ’s nachts (“*Stichzeit der Meldezettel”*) werd zoals steeds de eerste balans opgemaakt en vervolgens iedere dag opnieuw tot aan het vertrek van de treinen. Bij de registraties werden gevangenen ingedeeld naar leeftijd: ouder of jonger dan 21 jaar. Bij de categorie “*Zigeuner und asozialen Elemente*” plaatsten de boekhouders bij de staatjes en aantallen steevast de kanttekening *“Ungefaehre Zusamenstellung”*, oftewel de aantallen personen waren in geval van zigeuners altijd bij benadering.

Al sinds de vroege onderzoeken (Sijes, Lucassen, Cottaar) wordt aangenomen dat bij de landelijke aanhouding of *“Zigeuner-Aktion”* in totaal ongeveer 578 personen uit 18 gemeenten in het land zijn aangehouden en naar Westerbork werden overgebracht: 299 zigeuners en 279 woonwagenbewoners.[116] *“Wohnwagenbewohner”* waren voor *SS-Obersturmführer* Gemmeker, de kampcommandant van Westerbork, Hollandse asocialen en *”Arier”*. Zij werden *“von den Zigeunern abgesondert”*: niet ondergebracht in de strafbarak en ook niet in de kampadministratie verwerkt. Op 18 mei werden eerst 6 personen vrijgelaten, vervolgens op 20 mei nog een groot deel en enige weken daarna de rest.[117] Op diezelfde dag werden 54 zigeuners vrijgesteld van het transport op 19 mei, vanwege hun passen.[118]

115 Sijes (1979: 117). De aanvoer eerder die dag uit andere richtingen bevatte 169 personen uit Limburg (“Maasbracht”), 134 uit Zutphen, 5 personen uit Vledder en 21 personen uit Eursinge (bij Westerbork).

116 De laatsten merendeels uit 2 gemeenten met verzamelkampen: Zutphen (124) en Utrecht (100), aldus Cottaar (1996: 260). Verder zijn uit Zutphen 11 zigeuners opgehaald, namelijk 5 personen uit het Roma gezin Westhiner, op het verzamelkamp, en 6 uit het Sinti gezin Weisz van het winkelpandje in de stad.

117 Lucassen (1990: 283, noot 44 bij pagina 217). Het is onduidelijk wie precies op welk moment werd vrijgelaten, sommigen hebben enige weken moeten wachten tot duidelijk was dat zij geen Roma of Sinti waren, of dat er een andere grond voor vrijstelling van transport was.

118 In feite waren dat er meer, namelijk ook 9 Sinti die in de avond van 17 mei in Zwolle waren opgepakt (het gezin Steinbach-Mettbach) en naar Westerbork afgevoerd, zo valt te lezen in een artikel van Wim Coster in dagblad de Stentor, 2 april 2005. Zwolle is eerder nooit aangemerkt geweest als een van de ‘razzia-gemeenten’ (zie ook bijlage 2, pagina pagina 78-79). Deze negen personen, door Sijes (1979: 117) abusievelijk gekenschetst als afkomstig uit Amsterdam, arriveerden in de middag van 18 mei in Westerbork. Daar was toen de inschrijving voor het transport op de volgende dag kennelijk al gesloten. Aangenomen mag worden dat dit Duitse zigeunergezin van transport is vrijgesteld; het is niet in de kampadministraties terug te vinden, noch van Westerbork noch van Auschwitz-Birkenau.

Dit trof de familie Basily waarvan 22 personen in Westerbork aanwezig waren: 10 opgehaald uit het kamp bij 's-Hertogenbosch, nog eens 10 op hun Haagse adres en 2 personen op het verzamelkamp bij Eindhoven. De Italiaanse consul was er speciaal voor uit Rotterdam overgekomen naar Westerbork en regelde voor hen een *laisser passer*.[119] De scheiding terplekke kon tot dramatische situaties leiden, zoals in het geval van de 31-jarige Joseph Freiwalt. Deze Zwitserse circusartiest had niet (de juiste) papieren, hij was stateloos, en moest dus in de trein mee. Zijn vrouw Carolina Basily (Londen, 1912), dochter van pater familias Dominique Basily (1863, Lugano), bleef in Nederland.

Zigeunertransport 19 mei 1944

247 personen, 32 overlevenden

Namenwolk Westerbork - Auschwitz (Jorna, 2020)[120]

Tot de selectie van het Zigeunertransport (247 personen) behoorde bijna de helft (12) van alle familienamen (28) toe aan personen die in Den Haag waren opgepakt.

119 Al lag Italië in die periode al zwaar onder vuur van de Geallieerden (Monte Casino).

120 Wordcloud opgesteld door de auteur op basis van de Westerbork vertreklijst en de registratie in Auschwitz-Birkenau: de grootte van het lettertype correspondeert met het aantal familieleden.

Afhandeling

In de periode daarna volgde de afwerking van de Haagse razzia door de autoriteiten onderling en in correspondentie met belanghebbenden. Zo berichtte de Haagse ordepolitie – onderdeel van de staatspolitie (marechaussee) – in twee telexen aan de superieuren in Rotterdam over het transport van 16 mei met 81 zigeuners uit Den Haag naar Westerbork. De telex van 17 mei 1944 was beknopt. In de tekst werd gerefereerd aan de ingezette begeleiding voor het transport naar Assen, bestaande uit zeven wachtmeesters van de marechaussee. De tweede telex, van 19 mei 1944, was ook in telegramstijl maar net iets uitvoeriger, gelet op de diverse ondernomen (vervolg)stappen, namelijk *"... dat in de nacht van 15 op 16 mei j.l. in totaal 81 zigeuners in deze gemeente werden aangetroffen [stop] deze zijn aangehouden en op 16 mei j.l. te 13.10 uur op transport gesteld naar westerbork, alwaar zij te assen zijn overgegeven aan de bewakingstroepen van opgemeld kamp [stop] er deden zich geen bijzonderheden voor [stop] de woningen zijn in afwachting van nadere inventarisatie, verzegeld [full stop]"*.[121]

Gelet op de lange tijdspanne, in vergelijking met de reconstructie in Sijes, tussen het vertrek in de ochtend per vrachtauto's naar Staatsspoor (8.00 uur) en de vertrektijd van de trein naar Westerbork daar vandaan (13.00 uur) heeft de gang van zaken tussen het afladen van de vrachtwagens, het doen plaats nemen van gearresteerden in de wagons en andere voorbereidingen voor het transport nog een flink aantal uren in beslag genomen.

De verdere correspondentie in de periode mei – juli, terug te vinden in het archief van de gemeentepolitie Den Haag, bestaat uit een aantal brieven van verhuurders met het verzoek om nadere inlichtingen over hun panden.[122] Nog binnen een week informeerde een huiseigenaar (op 22 mei) - zelf woonachtig op de Nieuwehaven nummer 16 - naar mogelijkheden tot vergoeding voor gederfde huurinkomsten over vijf van zijn percelen aan de Veenkade. Naar nu bekend is geworden, woonden alleen hier al destijds in totaal 31 personen. Het betrof Veenkade 113 waar J.P. Grünholz woonde, naar we nu weten met zijn 54-jarige vrouw Katherine Engelbert en vier kinderen, de jongste 7 jaar en de oudste 22. Daarnaast op nummer 115 het gezin Bannink – oftewel Wagner (acht personen in totaal).

121 Collectie Haags Gemeentearchief, Archief Gemeentepolitie, generale rapporten (0432-01, inv. 782-783).

122 Een aantal van de hier behandelde brieven is terug te vinden in de Catalogus bij de tentoonstelling "Sinti en Roma door de eeuwen heen in Nederland" en op paneel 10 ('Razzia in Den Haag') van de tentoonstelling. De brieven kwamen tevens voor onderzoek beschikbaar via het Haags gemeentearchief.

Hun buurman op nummer 120 was Ludwig Grünholz (1914) met zijn vrouw Hulda Franzen, beiden eind 1943 uit Nijmegen overgekomen met hun zes kinderen. Nummer 121 werd bewoond door het gezin van Hendrik Franzen (1919) en Alwine Grünholz (1920) met drie kinderen. Op nummer 124, tenslotte, woonde "mevrouw de Wijs" oftewel Louise Weiss-Grünholz (1894) met 2 zoons (Albert, 1920 en Willem, 1929).

Een ander schrijven kwam een maand later bij de politie binnen van een mevrouw uit de Witte de Withstraat, eigenares van een woning in de Kemperstraat waar de familie Weiss-Rose woonde op de nummers 49-51. In deze getypte brief valt de volgende passage op: *"Zover mij bekend waren het geen ondeugenden mensen doch vermoed ik dat zij statenloos waren. Het gezin bestond uit man, vrouw en 2 kinderen, ingevolge was ik verplicht hierin raad en daad te nemen en heb mij tot de politie autoriteiten ten den Haag gewend welke uiteindelijk mij tot reden brachten".*
Ook zij komt echter al snel tot de kern van de zaak: "*Dank zij hunnen raadgeving door mij op deze wijze tot Uwe Edelachtbare geboren te wenden met het doel te verzoeken den sleutel te mogen verkrijgen of de wel het perceel te doen vrijgeven aangezien den verhuur den bron mijner inkomsten zijn".* De verhuurster eindigt met de vraag wat te doen met het verzegelde interieur: *"Ook wil ik hieraan toevoegen dat er nog wat schamele meubeltjes zijn ingesloten welke onder goedkeuring mogen worden weggehaald en dan ook bestemming kunnen vinden bij een broer der weggehaalde mensen welke thans woonachtig is in dezelfde straat als waar het perceel is gelegen aldus in Kemperstraat en die gaarne dezen zouden accepteren en alzoo de gemeente niet lastig behoeft te vallen voor opberging".* De lange brief eindigt met een verwijzing naar de schade die zij vanaf 16 mei tot de datum van de brief heeft geleden en de hoop dat zij haar huisje wederom zou kunnen verhuren.

De N.V. Zuid-Hollandse Bierbrouwerij, gelegen aan de Noordwal, verhuurde eveneens panden in de buurt.[123] Chef Kriechmann richtte zich op 16 juni 1944, met een afschrift aan de wachtmeester van de staatspolitie in Den Haag, tot de gewestelijke politiecommandeur in Rotterdam, met de vraag of de genoemde bewoners "*Grünholz (zigeuners) nog zullen terugkeeren"*.[124] Zo niet, of de pandjes dan weer verhuurd mogen worden en wie de nog *aanwezige "kleine eigendommen der bewoners (gordijntjes enz.)"* zou gaan verwijderen.
In deze brief vermeldde zaakwaarnemer Kriechmann tot twee keer toe dat een en ander verliep *"met toestemming van het evacuatiebureau"*. Genoemd evacuatiebureau maakte

123 Deze bierbrouwerij wordt ook genoemd door Crasa Wagner in haar relaas over de razzia.

124 Politie Den Haag viel onder de gewestelijke politie Rotterdam.

sinds 1943 deel uit van de bezettingsstructuur, ondergebracht bij de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft Abteilung Siedlung und Bauten*.[125] Het pand betrof de Noordstraat nummer 121 waar muzikant Anton Grünholz (Oosterhout, 1907) hoofdbewoner was, samen met zijn vrouw Anna (Amsterdam, 1911) en Albert Grünholz (Roermond, 1920).[126]

Eind juli 1944 komt in Den Haag, zoals ook elders in het land, de afwikkeling van de *Zigeuner-Aktion* tot een einde. Een briefwisseling tussen 6 en 26 juli in het politiearchief bevat nog een herhaling van de opdracht om eerder verstrekte instructies na te leven en geeft er blijk van dat alle sleutels inmiddels overgedragen zijn en eigendommen in lijsten zijn opgenomen. Van de instructie uit de telex van 14 mei op last van *de Befehlshaber der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienstes* over het 'achtergebleven' eigendom, zoals ook Sijes tussen aanhalingstekens plaatste, is hier en daar nota genomen en geïnventariseerd in *"gezinsgewijze lijsten"*.[127] Hiertoe behoorden woonwagens, paarden, muziekinstrumenten, sieraden en waardevolle voorwerpen, contant geld, beddengoed, kledingstukken enzovoort. Contant geld diende te worden overgemaakt naar de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und SS* in Den Haag en waardevolle voorwerpen aangetekend te versturen naar dat adres onder de vermelding "*Zigeunererfassung*" (de 'landelijke aanhouding'). Bruikbare spulletjes konden worden verdeeld of ter beschikking gesteld aan de Winterhulp, een initiatief van de Duitse autoriteiten.

Particulier initiatief voor taxaties van inboedel[128]

125 Annemarie Cottaar (1996: 252)

126 Anton en Albert Grünholz overleefden de kampen niet. Anna Grünholz keerde na de bevrijding in Nederland terug.

127 Sijes (1979: 120)

128 Geert-Jan Mellink, 'De grote volksverhuizing, verdreven voor de Atlantikwall' (2016)

Deel IV: Overleven na de oorlog (1945-1970)

Allereerst waren er degenen die in Nederland waren achtergebleven. Dat betrof de Sinti en Roma die aan de zigeuneractie waren ontkomen, en de groep die wel naar Westerbork was gebracht maar daar vervolgens weer was vrijgelaten. Van deze laatste groep ging een deel rechtstreeks terug naar Den Haag en een ander deel naar 's-Hertogenbosch, om daar hun bezittingen (paard en wagen) af te halen.

Van degenen die al in Westerbork op 20 mei 1944 waren vrijgelaten stonden de in beslag genomen woonwagens verzegeld, zo laat de gemeentelijke correspondentie met de politie zien: de *'Schiedam-235 met eigenaar F. Basili'* en de *'Arnhem-525, eigenaar J. Freiwalt'*.
De eerste was door de rechtmatige eigenaar meteen bij terugkeer uit Westerbork al bij de gemeente afgehaald, de andere stond op 25 mei 1944 *'op een gemeenteterrein voorloopig opgeslagen'*. Wellicht is Freiwalts' vrouw Caroline Basili met de kinderen teruggereisd naar het Haagse winteradres van haar man, Slijkeinde 177, in afwachting van diens terugkeer. Joseph Freiwalt zou pas een jaar later terugkeren en zich bij zijn vrouw en drie kinderen in Den Haag voegen. Gezien de adressen op de CADSU-aanvragen[129] hebben zij na hun hereniging in een wagen gewoond op het oude, weer in gebruik genomen Haagse woonwagenkamp (Binckhorstlaan 177), een ander adres is woonwagenkamp Beukbergen, bij Zeist.[130] Joseph zou uiteindelijk in 1972 – na vele al voor de oorlog ingezette pogingen bij zowel de Zwitserse als de Nederlandse autoriteiten – eindelijk zijn paspoort verkrijgen en Nederlands staatsburger worden.[131]

Andere Basili's togen na mei 1944 naar het zuiden. Frans Bonbon Basili trok met zijn vrouw Elisabeth Tauba Steinbach en hun twee kinderen met de wagen naar Limburg. Dominique Basily en Emma Schmidt – de eerste werd door een achterkleinkind gekscherend *"the Godfather"* genoemd – zijn aan het einde van hun leven te ruste gelegd op begraafplaats Orthen, bij Den Bosch. Oudste zoon Carlo Basili (Messina, 1892) keerde met zijn vrouw Emma Graaf (Genève, 1889) en hun acht kinderen naar Den Haag terug.[132]

129 CADSU = Centraal Afwikkelingsbureau Duitse Schade-Uitkeringen

130 Aanvraaglijst Centraal bureau CADSU, 1963 (Werkmap HCK Westerbork, in bezit gekomen in februari 2020)

131 Koninklijke Besluiten, 1971-1972, Staatscourant, 3A0005747

132 Bij zijn overlijden in december 1945 stond Carlo Basili met zijn gezin ingeschreven in Amsterdam.

Op woonwagenkamp De Zwaaikom in Eindhoven, tenslotte, zagen Augusta Basili en haar dochtertje Elise begin 1945 hun vader terug: Rico Steinbach (Amsterdam, 1910), met verlof van de *Arbeitseinsatz* in Nederland. Op 5 maart dat jaar werd hun huwelijk in die stad voltrokken.

Van de 32 Sinti en Roma die het transport Westerbork-Auschwitz van 19 mei 1944 en alle kampen daarna overleefden, keerden de meesten terug naar waar ze vandaan waren gehaald. Van de mannen - repatrianten uit Buchenwald - was de jongste 13 jaar en de oudste 43. Drie van deze 14 Sinti keerden terug naar Den Haag. De 18 vrouwelijke repatrianten, uit Flossenburg en Ravensbrück, waren tussen de 15 en 47 jaar. Hiervan keerden negen terug naar Den Haag. In de Rode Kruis trein reisden drie zussen Winterstein samen met andere Sinti waaronder Mädy Franz (1928) uit het Limburgse Beek[133], nog drie zussen Grünholz (alle drie opgepakt aan de Veenkade) en Hedwig Weiss (1927, opgepakt in Eursinge bij Westerbork). Zij maakten een tussenstop in Eindhoven waar zij eerst aan moesten sterken alvorens verder te kunnen reizen en kregen daar een *"Tientje van Frits Philips"* als handgeld mee.

Slachthuiskade (1966),
foto Hans de Bakker, dagblad Het Vrije Volk[134]

Kortenbos 82 (1961),
foto Dienst voor de Stadsontwikkeling[135]

133 De namen van dit reisgezelschap komen uit de overlevering van Mädy Franz, gedeeld door haar dochter Anjes Wolfs-Driessens in 2019.

134 Bron: Collectie Haags Gemeentearchief

135 Bron: Collectie Haags Gemeentearchief

Opvang en huisvesting van de Sinti en Roma was direct na de bevrijding in de gemeente Den Haag zowel prioriteit als probleem. Al in 1946 had de Commissaris van de Koningin onderzoek laten doen naar de situatie in Den Haag met het oog op de uitvoering van de Woonwagenwet. Deze taak lag deels in handen van de RK Liefdewerken[136] en dat bleef zo tot de invoering van de vernieuwde Woonwagenwet (1968)[137]. Voor huisvesting bleven woonwagenbewoners en zigeuners aangewezen op de vooroorlogse kampjes (Slachthuiskade, Binckhorstlaan), tot in 1968 werd overgegaan op het zogeheten 'concentratiebeleid' in grote regionale woonwagenkampen. Het verlenen van extra zorg was - net als elders in Nederland - in Den Haag aanvankelijk voorbehouden aan de charitas, onder meer vanuit de Sint Vincentius Vereniging (opgericht in 1946), waarop ook vanuit Sinti en Roma kring incidenteel een beroep gedaan werd voor kleding, voedsel, soms onderdak en wellicht medicijnen. Tuberculose kwam wijdverbreid voor in die naoorlogse jaren, ook onder Sinti en Roma. Sommige kampoverlevenden vonden als gevolg daarvan alsnog de dood, ondanks vaak goede zorg in ziekhuizen en sanatoria. Het staatsburgerschap vormde bij veel Nederlandse zigeuners nog tot in de jaren 60-70 een prangende kwestie. Al met al was de houding van de overheid ten aanzien van oorlogsslachtoffers 'kil' en de opvang 'schromelijk tekortgeschoten', zoals diezelfde overheid in het kader van het Rechtsherstel uiteindelijk in 2000 erkende.[138]

Onder de aanvragers voor de CADSU-regelingen op gebied van erkenning en financiële genoegdoening in de periode 1955-1966, bevonden zich trouwens meer zigeuners dan lange tijd is gedacht. Voor de CADSU-regeling voor vervolgingsslachtoffers hebben zich destijds 31 Nederlandse Sinti en Roma aangemeld. Hieronder zijn 16 personen met een zekere Haagse binding in de periode voor, tijdens of kort na de oorlog.

136 De katholieke sleutelpositie in deze gemeenschappen zou na de oorlog zowel binnen het overheidsbeleid als in religieuze zin gaandeweg afnemen. Hierbij speelde de toenemende invloed sinds de jaren 50 van de Pinksterzending onder de Sinti, Roma en woonwagenbewoners, in het bijzonder de *Mission Tzigane Evangélique* (opgericht in 1958, in Parijs door voorganger Clement le Cossec). In 1971 zou op het Malieveld in Den Haag de eerste grote vierdaagse 'internationale conferentie' plaatsvinden, compleet met tentenkamp, gebedsgenezingen en zigeunerorkesten, voor ruim 3000 bezoekers (De Tijd, 22 juli 1971; Reformatorisch Dagblad 7 juli 1971). De samenkomst werd georganiseerd door Johan Maasbach, van de Wereldzending Den Haag, in samenwerking met circus Altendorf.

137 Dit onderzoek maakte nu onderscheid tussen drie categorieën: '*groep 1) bonafide kermisexploitanten en wegenbouwers, groep 2) de zg blanke woonwagenbewoners (scharenslijpers, stoelenmatters, enz.) en groep 3 de gekleurde woonwagenbewoners (zigeuners)'*. Bron: HGA, Gemeentebestuur 1937-1952, Woonwagenarchief BNR.0610-01, 122/282).

138 *Het naoorlogs Rechtsherstel, kabinet Kok II,* 2000. Zie de bijdrage van Paul Öfner en Marcia Rooker ('Van het schooien om brood tot het eisen van respect, de na-oorlogse behandeling van Sinti en Roma') in: *Mensenheugenis (2001): Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog, Getuigenissen*, Hinke Piersma (red.).

Datzelfde gold voor 6 van de 18 Sinti en Roma die wel gedeporteerd waren maar in 1963 nog geen CADSU-aanvraag hadden ingediend.[139]

De rol van de Haagse politie in relatie tot de oorlogservaringen van Sinti en Roma kwam al een aantal keren in de persoon van agent Vlak naar voren. Arie Vlak was als politieagent na de oorlog nog lang in functie bij het woonwagenwerk. Wel kreeg hij van zijn chef een andere wijk toegewezen nadat *"een zigeunervrouw"* haar beklag over hem had gedaan vanwege zijn rol in de oorlog en bij de Zigeunerrazzia.[140] Vlak zou zich ontpopt hebben van vertrouwensman tot een verrader. Uit overleveringen van Sinti en Roma blijkt dat Arie Vlak dikwijls bij hen over de vloer in de woonwagen kwam, er koffie dronk en geregeld mee at. Vermoedelijk was hij ook de speciale wijkagent, waar Leo Lucassen aan refereerde in zijn onderzoek, belast met toezicht op aanvankelijk het woonwagenkamp, daarna het "zigeunergetto". Annemarie Cottaar vond in haar onderzoek zijn naam terug in Haagse archieven vanaf 1938, in dit verband. Maar zij concludeerde dat hieruit geen ander belastend materiaal - in aanvulling op de verklaringen van Crasa Wagner - kon worden afgeleid.[141] In het personeelsdossier van de politie waren de stukken uit 1947 over deze agent tijdens de bezetting niet meer te vinden.[142] Wel trof zij in de archieven aan dat Vlak bij zijn afscheid in 1968 een gratificatie kreeg voor "*25 jaar verdienstelijk werk op gebied van woonwagens en woonschepen"*, in het kader van de Woonwagenwet.[143] En ook vond Cottaar in haar interviews de bevestiging van de vermeende sleutelrol van Vlak in Den Haag, zowel vanuit het oogpunt van vertrouwen als dat van verraad. Zo vertelde een woonwagenbewoner in 1992 dat deze agent beter dan wie ook wist op welke adressen zigeuners te vinden waren.[144] In datzelfde interview kwam echter ook naar voren dat agent Vlak hen juist in bescherming had genomen en had gewaarschuwd voor de op handen zijnde razzia. Cottaar kwam op basis van haar bevindingen tot de slotsom dat agent Vlak het bevel om de zigeuners op te pakken op het moment zelf naar de letter heeft uitgevoerd.

139 De beide lijsten maken deel uit van de eerdergenoemde Werkmap NIOD /Westerbork. Onbekend is hoeveel aanvragen uiteindelijk gedaan en gehonoreerd zijn. De lijsten zijn getiteld: "*Deel I Zigeunerdeportatie overleefd en CADSU-claim*" resp. Deel II "*Deportatie overleefd, maar geen CADSU-claim*".

140 Aan de orde in de interviewbundel van Jan Beckers (1980: 39, 59), vervolgens in de VPRO-documentaire uit 1986 getiteld "De mythe van het Zigeunerdom, deel 2: de Oorlog" (Jacqueline Maris m.m.v. Jan Beckers) en naar aanleiding daarvan in Wuite (1989: 47).

141 Nog een getuigenis zou later volgen in de documentaire 'Een zwaar hart', regisseur Hans Fels – uitgezonden 9 december 2001

142 Cottaar (1997: pagina 321, voetnoot 256 bij pagina 263)

143 Cottaar (1996: 263)

144 Cottaar (1996: 321, voetnoot 257 bij pagina 263). De bron wenste anoniem te blijven.

Deze kwestie kwam nog even terug in 2002, naar aanleiding van een tv-portret in de VPRO-serie Dokwerk van het Koninklijk Zigeunerorkest Tata Mirando.[145] Hierin wordt ook een beeld geschetst dat Vlak actief betrokken was bij de razzia. De familie van Vlak had grote moeite met de wijze waarop de documentairemakers dit beargumenteerden en gaven aan over informatie te beschikken waaruit juist zou blijken dat agent Vlak bij het verzet betrokken was. Zij diende een klacht in bij de Raad voor de Journalistiek.
Deze verklaarde de klacht niet gegrond, al tekende de Raad daarbij wel aan dat van documentairemakers een betere toepassing van het journalistieke principe van 'hoor en wederhoor' verwacht had mogen worden.[146]

Winterstein

Dit onderzoek eindigt met een zoeklichtje op hoe het een aantal overlevenden verging in de naoorlogse jaren. Bij de broer en zussen van het gezin Winterstein bleef de band met Den Haag bestaan, of ze nu reisden met de wagen, in de zomertijd, of tijdens de winter wonend in een huis. Eind jaren 50 hebben de meesten van hen het leven met de wagen definitief achter zich gelaten en "gingen wonen", zoals men dat dan noemde: zij vestigden zich in een huis. Rosa (Foeli) woonde al met haar man in de Schildersbuurt, Nany en Maria (Foeksa) vonden een adresje in de Mallemolen, een hofje in de Archipelbuurt dichtbij de Javastraat (grens Willemspark/Archipelbuurt). Nany als eerste in 1956. Al in de oorlogsjaren getrouwd had zij met haar man -een Roels- in zijn zelfgebouwde woonwagen gereisd en in 1956 in het hofje een huisje betrokken. Nany's zus Foeksa kwam daar in 1958 ook wonen met haar man, een Roosa.

Nany's zoon Madjo, vernoemd naar zijn oom Bertis Madjo Winterstein, vertelt: "*In Den Haag heerste wel woningnood, maar met goeie contacten – via mijn vader – viel voor een paar gulden per week zo'n huisje wel te vinden. Zo kregen we de tip dat nummer 55/35 leeg kwam. De verhuurder, een Joodse man, verleende Foeksa even later meteen toestemming, al helemaal bij het zien van de tatoeage*[147]", zo herinnert Madjo zich. "*Het was een goeie overgang, van de wagen in een hofje*", vervolgt hij. "*We leefden er vrij en toch onder de mensen. In het begin wat achteraf, maar dat was juist goed*".

145 Documentaire 'Een zwaar hart' (2001)

146 Uitspraak Raad voor Journalistiek in 2002

147 Bedoeld wordt het kampnummer van Auschwitz, dat werd getatoeëerd bij binnenkomst in dat kamp.

Toen Madjo met zijn buurmeisjes Mientje Knops trouwde, bleven zij in de Mallemolen wonen, op nummer 55/7. Madjo: "*We hebben daar 40 jaar gewoond, een fijne tijd, met veel gemeenschapsgevoel en bijzondere mensen – Paul van Vliet naast ons en Jan Cremer tegenover, Lotti Van der Gaag, de beeldend kunstenares van de Cobra, een beginnende kunstenaarskolonie*", lacht hij. "*Eerst hebben we gehuurd, daarna konden we het kopen, later trokken we in een huis in de nieuwe wijk Ypenburg waar ook familie woont en eigenlijk nog dicht bij het kampje in Rijswijk, waar mijn broer, zus en nicht wonen*".

Tegenwoordig beschikt het verfraaide hofje over een bewonerswebsite vol foto's en kleurrijke verhalen.[148] Daar komt ook Nany's zus Foeksa voor op een foto, samen met Madjo's vrouw Mientje.

Binnenhof De Malle Molen. Foeksa Winterstein (l) en schoonzuster Mientje Roels-Knops (r).[149]

Een vroege uiting van Indo-rock in de Malle Molen. Foto's familiearchief Winterstein

148 Bron: website hofje de Mallemolen, buurtbewoners

149 Informatie afkomstig van de website bewoners van de Malle Molen, recentelijk aangevuld vanuit de familie (met dank aan Madjo Roels, zoon van Nany, en Arnold Roosa, zoon van Foeksa). Het linker fotootje is naar verluid een grapje - het wasbord.

De huisjes in de Mallemolen waren schamel, zo valt ook te lezen op de huidige bewonerssite. *"Er was geen toilet en een keukentje bevond zich meestal op de 1e verdieping. Pas in 1957 werden de huisjes gerenoveerd en kregen de bewoners een toilet aangesloten op het riool en, als ze dat wilden, een klein keukentje op de plaats waar de bedstede was op de begane grond*". Arnold Roosa, de zoon van Foeksa, herkent dit evenals het sfeerbeeld van zijn neef Madjo over de Mallemolen en bewaart ook goede herinneringen aan die tijd. Arnold (65 jaar): "*Het was geen kunstenaarsnaam, maar van oudsher heette het hofje zo, naar die molen van vroeger*". Hij vult het rijtje illustere bewoners nog wat aan, met de gebroeders Lutz, die deels later landelijke bekendheid kregen vanwege het toneel ("*maar een andere broer was onderwijzer op de school in de buurt, aan de Javastraat*"). Zijn moeder Foeksa stierf in 1996, drie jaar na zijn vader. "*Ze heeft het na terugkeer* [uit de kampen, pj] *aan de longen gehad, TBC, waarvoor ze behandeld is, net als haar andere zus Lolie die naar Amsterdam is gegaan. Ze lagen net als iedereen in het sanatorium, in het ziekenhuis op Westeinde, bovenop het dak, in de zon. Later kreeg m'n moeder het aan haar hart*".

Twee van de drie gerepatrieerde zussen Winterstein deden een beroep op de Wiedergutmachung, zo laat de lijst met CADSU-aanvragen zien uit 1963. Broer Bertis (Madjo) - de oudste overlever van het gezin Winterstein – kwam niet op die lijst voor, maar wel op de tweede lijst ("Deportatie overleefd, maar geen CADSU-claim"), met als woonadres: Kerkstraat 400, 1 hoog in Amsterdam.[150] Of het feit dat Bertis niet op de eerste (CADSU) lijst stond, ook te maken had met het feit dat hij nog niet het Nederlanderschap verkregen had, is niet bekend. In 1965, op z'n 50ste dus, werd deze muzikale betonvlechter en later vertegenwoordiger uiteindelijk genaturaliseerd tot Nederlander.[151] Zijn zussen waren toen al wel in het bezit van het Nederlands staatsburgerschap, via het huwelijk verworven. Zijn zoon Pawo Winterstein (*1952) verrichtte, samen met nabestaanden uit de familie Grünholz, de onthulling van het monument in 's-Hertogenbosch in 2019, voor de 13 omgekomen Sinti die daar waren opgepakt.[152]

150 Hier kwam regelmatig Constant Nieuwenhuys over de vloer, beeldend kunstenaar en mede oprichter van de Cobra-groep, met een passie voor Zigeunermuziek en cymbalen.

151 Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, 1965, no. 1-99, 01-01-1965.

152 Pawo's zoon Didier Winterstein, docent klassieke talen, behoorde eerder dat jaar tot de sprekers bij de nationale herdenking 75 jaar na het Zigeunertransport (19 mei 2019).

Zus Hanny (Pupa), tenslotte, was als enige nog vele jaren blijven reizen, met haar man Heinrich Steinbach (1907). Zij deelden het leed over hun vele omgekomen verwanten, waaronder hun beider ouders. Het echtpaar Steinbach trok – aanvankelijk met paard en wagen, vervolgens met de auto ervoor - door het hele land, met hun twee dochters Kalie (1948) en Beike (1952). Het liefst bleven ze een tijdje staan bij familie in de buurt, zoals op het woonwagenkamp bij Osdorp – waar ook een schooltje was, en dichtbij broer en zwager Bertis in de Amsterdamse Kerkstraat. Brabantse kampjes waren echter ook in trek, zoals Best en Bergen op Zoom, waar het altijd gezellig was met de Belgische Sinti. Uiteindelijk keerden ze met de woonwagen weer terug naar Den Haag waar immers ook familie was.

Nabeschouwing

Dit onderzoek betrof de vraag hoe het kwam dat zoveel Sinti en Roma ten tijde van de zigeunerrazzia in de stad Den Haag woonden en hoe zij leefden voor, tijdens en na de oorlog. Die vraag kan inmiddels behoorlijk goed beantwoord worden.

Ben Sijes (NIOD) heeft met zijn medewerkers in het onderzoek uit 1979 al laten zien hoe 'zigeuners als groep' al vroeg tijdens de Duitse bezetting voorkwamen in officiële (Nederlandse) documenten en dus zichtbaar en traceerbaar waren voor de bezetter en de lokale autoriteiten. Zij analyseerden daarnaast de ontstane unieke woonsituatie in de stad, waarbij Sinti en Roma erin slaagden zich deels aan de 'samentrekking' in verzamelkampen en het reisverbod te onttrekken.[153] Daarnaast behandelde Sijes, en daarna ook andere historici, de motieven voor het wonen in en toevlucht naar Den Haag tijdens de Tweede Wereldoorlog, uitgerekend de stad die het bestuurscentrum van bezet Nederland was. Gebleken is dat een aantal van die beweegredenen motieven waren die niet alleen in oorlogstijd maar ook nu nog gelden: er was woonruimte voor meerdere (en dikwijls grotere) gezinnen en je kon bij elkaar in de buurt leven en elkaars gezelschap zoeken in een onbekende en zeker toen tamelijk vijandige omgeving. Maar naast de anonimiteit van de grote stad was er ook het buurtgevoel met saamhorigheid. Mensen woonden bij elkaar in, iets dat in die jaren voor zigeuners nog legaal was ook, met officiële inschrijvingen in het bevolkingsregister.

In aanvulling op deze verklaringen – gerelateerd aan het woonmotief – noemt Sijes ook een economische, namelijk *"de broodwinning"*. Zeker door het trekverbod in de zomer van 1943 kwam de ambulante bedrijvigheid bij Sinti en Roma in gevaar. De stad werd voor deze van oudsher op het verlenen van diensten georiënteerde leefstijl daardoor meer dan ooit tevoren een plaats voor overleving, maar evenzogoed een bron van gevaar. Sinti en Roma kwamen hierbij in de verdrukking; hun broodwinning werd – zeker in de oorlogsjaren – nogal eens als 'zwarthandel' betiteld, terwijl het in feite pure overleving was.

153 Sijes, 1997: pagina 97-105. In feite zijn de thematische hoofdstukken geschreven door doctoraalstudenten van de Universiteit van Amsterdam, onder begeleiding van hoogleraar Brandts. Thera de Graaf en Gertjan van Setten namen in deze gezamenlijke onderneming de periode 1940-1945 voor hun rekening, inclusief de Woonsituatie (hoofdstuk 10).

Aan de kost komen was bij Sinti en Roma nauw verbonden met onderlinge sociale relaties die ook economisch functioneel waren. Tot aan de Tweede Wereldoorlog waren deze gemeenschappen, ondanks vervolgingen, gewend om te opereren over uitgestrekte gebieden en in *companias*, een geheel van onderling verbonden families met afspraken over wie waar opereerde. Een tendens naar specialisering was er al wel (paardenhandelaren, ketellappers, entertainers) en zette zich wat de Sinti betreft vooral door in de jaren '30. In een analyse over de periodes 1850-1921 en 1918-1937 stelt Lucassen een afname vast van 60% naar 12% in het aantal kunstenmakers (acrobaat, koorddanser, bokser, poppenspeler, et cetera). Vrijwel omgekeerd evenredig hiermee was de groei van 25% naar 60% in het aantal muzikanten (gitaar, viool).[154] Voor de categorie 'overig' zal het een combinatie zijn geweest van traditionele activiteiten. Opvallend is dat dit percentage in die jaren ook toenam: van 15% naar 28%. Hierbij moet gedacht worden aan activiteiten die door vrouwen en kinderen bedreven werden zoals venten langs de deuren, in dorpen en steden met galanterieën (katoentjes, snuisterijen), bloemen al dan niet van papier, zelfgemaakte wasknijpers, of het lezen van de hand.[155]

Den Haag was eind jaren '30 uiteindelijk vooral het 'domein' van de Sinti geworden. Het aantal zigeuners dat Sijes noemt voor deze stad bestaat vooral uit leden uit deze familiekringen. Toch hadden de Sinti in deze stad niet het alleenrecht op hun tot specialisme uitgroeiende bestaansbron, de muziek. Ze behoorden toen nog voornamelijk tot wat in Duitsland wel werd genoemd de *"Wandermusiker"*, terwijl de klassiek geschoolde Roma uit landen als Hongarije en Roemenië in de vooroorlogse jaren en eerste bezettingstijd veel meer *"Salonfähig"* waren in de residentie.

Wat enigszins mist in de onderzoeksliteratuur is een mogelijk aanvullend 'cultureel' *leitmotiv* voor de vestiging van Sinti en Roma in Den Haag. Want naast de aanname van onderzoekers in 1979 – die schreven: *"Misschien berustte het op toeval: er woonden een paar zigeunergezinnen, die weer andere aantrokken, enzovoort"*[156] – zien we ook een terloopse zinsnede uit Sijes c.s. waarbij geconstateerd wordt dat Den Haag bij zigeuners *"... om een of*

154 Lucassen (1990: 364-366 in Bijlage V: Sinti)

155 Mannen repareerden paraplu's, ketels en wagen(wielen) of slepen scharen en messen, vlochten manden, korven en stoelen, kochten paarden en hitjes op en verkochten die soms weer door (zie Cottaar, 1996: 'Kooplui, Kermisklanten en andere woonwagenbewoners'). Reparateur van weegwerktuigen kwam ook voor in de archieven (Anton Petalo in IJsselstein) en in Buchenwald werd slijper en wagenmaker Jan Petalo uiteindelijk "*Stellmacher*" (assenbouwer) in de ondergrondse productie van V1-raketten.

156 Interessant is dit fenomeen natuurlijk wel, waarmee de onderzoekers 'hinten' op inmiddels in migratie onderzoek verankerde begrippen als kettingmigratie met factoren van *push and pull*.

andere reden ... een goede naam" had. Die goede naam kan zeker een oorsprong hebben gehad in een zekere bestuurlijke tolerantie die de hofstad kenmerkte, in eerste instantie daadwerkelijk en later tegen wil en dank (onder de Woonwagenwet en bezettingsjaren). Maar daarnaast kan de aantrekkingskracht van Den Haag als vestigingsplaats voor Sinti en Roma ook bevorderd zijn door een atmosfeer die in de jaren '20 in wel meer grote Europese steden werd aangetroffen: een meer bohémien-achtige levensstijl bij met name het hogere segment van de Haagse burgerij. Het is wellicht die atmosfeer die de koperslagers, paardenhandelaren en vooral ook de muzikanten ertoe brachten die stad steeds weer op te zoeken en er te blijven toen het lastiger werd om te reizen.

Ten tijde van de zigeunerrazzia, op 16 en 17 mei 1944, bevond zich in Den Haag een behoorlijke gemeenschap, wonend op 21 adressen in 11 verschillende straten. Het aantal Sinti en Roma in Den Haag in mei 1944 werd aanvankelijk geschat op ruim 112 personen (Sijes, 1979).[157] Dit betekende overigens niet dat de volledige populatie is opgepakt en afgevoerd. Met de kennis van nu, ondersteund door beschikbaar gekomen archiefstukken, wordt duidelijk dat in Den Haag tijdens de zigeunerrazzia zeer waarschijnlijk in totaal 85 personen zijn opgepakt, waarvan 75 deel uitmaakten van het daaropvolgende Zigeunertransport van Westerbork naar Auschwitz, allen afkomstig uit gezinnen die over het algemeen via grootfamilies onderling met elkaar verbonden waren. Onder hen 37 kinderen in de leeftijd van 0 tot 17 jaar. Met een totaal van 85 personen is het aandeel Sinti en Roma dat in Den Haag werd opgepakt vele malen hoger dan in andere steden. Hoewel Den Haag lange tijd een pleisterplaats was voor Sinti en Roma kwam de razzia van 16 en 17 mei 1944 rauw en snel over hen heen. Zij werden uit hun huizen gehaald door de Haagse politie, huizen die overigens – anders dan bijvoorbeeld in Amsterdam en in Nijmegen – geen woningen betroffen van al eerder weggevoerde (Joodse) bewoners.[158] Van burgerij, kerk of verzet kwam tijdens of na deze razzia geen substantiële steun voor de vervolgde zigeuners.[159]

157 Bij het aantal van 112 zijn ook personen meegerekend die waren ingeschreven bij het in Den Haag gevestigde Centraal Bevolkingsregister maar niet in de stad woonden, en personen die in de stad wel over een officieel woonadres beschikten maar bij familie op woonwagenkampen elders in het land verbleven.

158 Straten komen hier en daar weliswaar met elkaar overeen maar huisnummers niet. Dit valt op te maken uit de gegevens rondom de Stolpersteine, op www.joodserfgoeddenhaag.nl

159 Van de illegale pers merkt alleen het latere dagblad Trouw in januari 1944 op, "*dat in den laatsten tijd zelfs woonwagenbewoners niet meer met rust worden gelaten, dat ze hun wagens moeten verlaten en onderdak zoeken in schuren en kippenhokken en dat, wie er niet in slaagt, overgebracht wordt naar het kamp Westerbork*" (2e jaargang, 1e editie, in de rubriek *U moet weten* ...). In het tweede meinummer van de verzetskrant *Je Maintiendrai* uit 1944 staat te lezen, onder de rubriek *Wist U, "dat de politie alle Zigeuners naar Westerbork heeft gebracht..."* (in: Sijes 1979: 135).

De moord op Sinti en Roma wordt ook wel 'de vergeten Holocaust' genoemd. Deze moord sloeg een bres in de Sinti en Roma demografie in Nederland, die zich in dit opzicht overigens rap herstelde tijdens de Wederopbouw en in de Nederlandse welvaartstaat.[160] De gevolgen en sporen ervan zijn op de eerste plaats gevoeld en ervaren door hen die het meemaakten. Maar naast de traumaverwerking onder de eerste en tweede generatie oorlogsslachtoffers in deze gemeenschap speelt ook de kennislacune bij de derde generatie over verwantschapsrelaties en familiegeschiedenis. Veel Roma en Sinti blijven met hiaten en vragen zitten over wie hun (oud)ooms en tantes waren, wie hun (over)grootouders en – ook in bredere zin - wie nu op welke manier een familierelatie heeft met wie. In veel gevallen kenden opgroeiende kinderen voornamelijk oma's en opa's, of ooms en tantes afkomstig uit de kant van een burgerschoonfamilie.

Met deze studie is gepoogd de Sinti en Roma die in Den Haag hun sporen hebben nagelaten, meer naam en gezicht te geven. Het verleden helemaal reconstrueren lukt niet meer, en ongetwijfeld zullen ook na publicatie hiervan weer nieuwe feiten en gegevens opduiken. Maar dat wat we nu weten is in ieder geval vastgelegd. Voor nieuwe generaties, zodat zij de sporen naar het verleden wat makkelijker kunnen terugvinden.

160 Naoorlogs onderzoek (Wernink, 1959) geeft een indicatie van het aantal Sinti en Roma in Nederland in de jaren '50 (ongeveer 500). Op basis hiervan schatte Sijes het aantal in de jaren 1940-1944 op 300 personen (Sijes 1979: 136 voetnoot 2). Deze beredeneerde schatting - vermoedelijk komt 400 nog meer in de buurt – zal de werkelijkheid dichter hebben genaderd dan latere schattingen van drie tot vier duizend, een aantal dat overigens wel aannemelijk is voor de situatie in de jaren '90. De woonwagenbevolking als geheel werd in de oorlogsjaren op 12.000 mensen geschat.

Nawoord

Ter afsluiting van deze exercitie en nabeschouwing moet allereerst opgemerkt worden dat eerder onderzoek dankbaar is benut. De lange aanloop naar een eerste grondige beschrijving van deze zwarte bladzijde in de oorlogsgeschiedenis in 1979 door Ben Sijes c.s. valt enigszins te begrijpen vanuit enerzijds de prioriteit die in de eerste decennia na de oorlog werd gelegd bij de grotere thema's (verzet, Jodenvervolging en naoorlogse rechtspleging) en anderzijds de complexiteit van het doen van onderzoek naar het specifieke hoofdstuk van de Sinti en Roma. Het feit dat daarna, in de jaren '90, nieuw onderzoek werd geïnitieerd had ongetwijfeld te maken met de maatschappelijke context, waarin een groeiende belangstelling voor deze groep in de samenleving samenviel met toenemende emancipatie in kringen van Sinti en Roma, en van de woonwagengemeenschap in het algemeen.[161] Met deze studie is beoogd iets toe te voegen aan deze historiografie op dit thema, waarbij met name de Haagse geschiedenis van de Roma en Sinti in en rond de bezettingsjaren is toegelicht, nader geduid en beschreven.

De auteur dankt de volgende personen voor het meelezen:
Bas Kortholt (Herinneringscentrum Kamp Westerbork), Martin Jansen, Reinder Postma en Ellen van der Waerden (HGA).

161 Dat zou nog een impuls krijgen met de komst van zogeheten 'buitenlandse zigeuners' in de loop van de jaren 70: de Roma uit het toenmalige Joegoslavië, met vergunning tot verblijf in het kader van een Generaal Pardon.

Over de auteur

Peter Jorna (1959), sociaal antropoloog, is zelfstandig adviseur Roma & Sinti Issues en sinds 2016 verbonden aan de Hogeschool van Amsterdam (faculteit Pedagogiek).
Jorna houdt zich sinds 1990 bezig met beleid in relatie tot Sinti, Roma en woonwagenbewoners.
Hij was in 2004-2010 lid voor Nederland van de Committee of Experts Roma/Travellers (Raad van Europa), publiceert regelmatig over de geschiedenis, cultuur en integratie van Sinti en Roma in Nederland en initieert ook projecten en tentoonstellingen over dit onderwerp.

Kroonprinses Beatrix bezoekt woonwagenkamp Fruitweg[162]

162 Fotograaf en data onbekend. De fotokopie komt uit de catalogus (2019, pagina 31) bij de tentoonstelling van stichting O Lungo Drom, ontwikkeld door Beike Nanie Steinbach († 2 maart 2020).

Bronnenoverzicht

Onderzoek:

Bakker, Jolanda – De vervolging van Brabantse Roma en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog, 2020, www.brabantserfgoed.nl

Bick, Martine, 2017 - Marie Winterstein en Hanny Winterstein. Onderdeel van het onderzoek uit 2016 van Claudia Maurer Zenck voor de Hogeschool voor Muziek en Theater in Hamburg (*Spuren unbekannter deutscher und österreichischer Musikerinnen. Auf der Suche nach NS-verfolgten "Zigeunerinnen" und ihrer Geschichte. Forschungsprojekt an der Hochschule für Musik und Theater Hamburg*, Prof. Dr. Beatrix Borchard), www.mugi.hfmt-hamburg.de

Buikema, Rosemarie en Maaike Meijer (red.), 2003 – Kunsten in beweging 1900-1980. Op: Cultuur en migratie in Nederland, Digitale Beeldbank Nederlandse Letteren, www.dbnl.org

Cottaar, Annemarie, 1996 - Kooplui, Kermisklanten en andere woonwagenbewoners. Over groepsvorming en beleid: 1870-1945.

Cottaar, Annemarie, 1999 - Ik had een neef in Den Haag. Op: www.vijfeeuwenmigratie.nl

Kreuger, F.H., 1996 - Zigeunermuziek: Geschiedenis en beleving, www.resolver.tudelft.nl

Lakerveld, Carry van, 2010 - Zicht op het verleden. Stichting Rechtsherstel Sinti en Roma, pagina 18-21, www.issuu.com/nijstcommunicatie

Laleman, Anne, 2009 - De vergeten Holocaust van de 'Sans Papiers'. Masterstudie Geschiedenis Universiteit van Gent naar de zigeunervervolging in WO II en de betrokkenheid van de Belgische overheid, aan de hand van casussen, www.adoc.pub

Lucassen, Leo, 1990 - En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kalderasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944).
Zie ook: Meer Weten op www.vijfeeuwenmigratie.nl

Mellink, Geert-Jan, 2016 – De grote volksverhuizing, verdreven voor de Atlantikwall. Verhalen op www.geschiedenisvanzuidholland.nl

Murk, L., 1978 - 40 Jaar geleden: de begrafenis van Peter Petalo in IJsselstein. In: Historische Kring IJsselstein (no.7, pagina 16-18), www.dspace.library.uu.nl

Pol, Angelique van der - Speech bij de tentoonstelling van stichting O Lungo Drom in de Mozes- en Aäronkerk Amsterdam, 18 januari 2019. Gepubliceerd in Ons Amsterdam, 1 mei 2019, Politieman Jaap Knol voorkomt deportatie bij de grote zigeunerrazzia van mei 1944, www.onsamsterdam.nl

Öfner, Paul en Marcia Rooker - Van het schooien om brood tot het eisen van respect, de naoorlogse behandeling van Sinti en Roma (pagina 71-100). In: Mensenheugenis (2001): Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen, Hinke Piersma (red.).

Postma, Reindert, 2012 – De oorlog een gezicht geven in Kollumerland, deel 2, met onder meer: de Zigeunerrazzia en de familie Mirosch (10 pagina's), www.hvnf.nl

Rens, Herman van, 2013 - Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog. Promotie onderzoek, www.pure.uva.nl

Ridderbos, J., 2016 - Kroniek van de Jodenvervolging te Assen, op www.joodsebegraafplaats.nl

Roegholt, Richter, 1988 - Ben Sijes, een biografie.

Schram, Laurence, 2016 – Dossin, wachtkamer van Auschwitz.

Schütz, Raymund - Het dossier van het Zigeunertransport, 19 mei 1944, pagina 189, in: De deportaties uit Nederland 1940-1945, Portretten uit de archieven, Guus Luijters, Raymund Schütz en Marten Jongman, 2017

Seidler, Y., A. van den Heerik, M. van San, J. de Boom & P. Jorna, 2020 - Monitor Sociale Inclusie: meting 3, Derde vervolgmeting naar de woon- en leefomstandigheden Roma en Sinti in Nederland. Risbo, Erasmus Universiteit Rotterdam, www.risbo.nl

Sijes, Ben, 1979 - De vervolging van Zigeuners in Nederland 1940-1945.
Zie: http://publications.niod.knaw.nl/publications/Sijes_zigeuners.pdf

Sijs, Nicoline van der, 1998 – Geleend en uitgeleend, Nederlandse woorden in andere talen en andersom, pagina 113-119. Digitale Beeldbank Nederlandse Letteren, Zigeunertaal.
Zie ook: Top 25 Zigeunerwoorden in het Nederlands, digitaal tijdschrift Historiek:
www.historiek.net

Smilde, Koen, 2019 - Tien blogs over Roma en Sinti vanuit (inter)nationaal perspectief, NIOD/HCK Westerbork, in de reeks Westerborkportretten (bonnen), Wetenschap en literatuur tussen vrees en bewondering (en volgende),
www.westerborkportretten.nl/bronnen

Wagenaar, Ad, 1994 - Settela. Het meisje heeft haar naam terug, 1994. Zie ook: Toespraak in 2017, www.dodenherdenkingleiden.nl

Wuite, Roel, 1989 - Den Haag, zijn zigeuners en hun vervolging. Hoofdstuk: De Geschiedenis heeft zich herhaald.

Journalistiek:

Beckers, Jan - Me hum Sinthu. Gesprekken met Zigeuners over de vervolging in de periode ’40-’45 en de jaren daarna. Den Haag, 1980. Heruitgegeven in 2019 op initiatief van een kleindochter van Crasa Wagner, Hélène Franchimont.

Duyns, Cherry – Gezicht van het verleden, interview met Crasa Wagner. VPRO tv, 1994, www.vpro.nl Tevens te zien op de digitale tentoonstelling https://romasinti.eu/nl/

Maris, Jacqueline en Jan Beckers, 1986 - De mythe van het Zigeunerdom, deel 2: Het Spoor, Den Haag in de oorlog, VPRO-radio, 15 september 1986, www.vpro.nl

Reformatorisch Dagblad, Zigeunerconferentie op Haags Malieveld, Internationale evangelische ontmoeting, 7 juli 1971

De Tijd - Kleurrijk Zigeunerdorp op Malieveld, 22 juli 1971

Het Vaderland, Avondblad, 17 juli 1937, 29 mei 1938, 28 oktober 1938

Erfgoed / Gemeenten:

Geist, Marijn - Verslonden, een vergeten holocaust (Sinti en Roma). Magazine nummer 15, voorjaar 2020 (pagina 23-27), www.haagsehistorie.nl

Krol, Sophia – De familie Mirosch in Drachten, Smeine's Erfskip / Drachtster Courant, pagina's 22-25, https://studylibnl.com

Ruzius-Brummans, Monique – Toespraak d.d. 14 oktober 2019, ter gelegenheid van de onthulling van de Sinti en Roma namenplaquette, door Monique Ruzius-Brummans (gemeente 's-Hertogenbosch, afdeling Erfgoed), www.bastionoranje.nl

Wellings, Yvonne – Zigeuners gesignaleerd, Regionaal Archief Tilburg, 29 mei 2010, www.regionaalarchieftilburg.blogspot.com

Herinneringscentra, monumenten – portretten - tentoonstellingen:

Achterbergh, Sabiene – De familie Weiss in Oldenzaal. In de serie Sinti en Roma portretten, 2019, www.westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten

Arolsen Archives, International center on Nazi persecution – on line search van kampgevangenen, toegankelijk per januari 2020, www.arolsen-archives.org

Dossin Kazerne – Memorial, Museum and Documentation center on Holocaust and Human Rights, Digitale Beeldbank en Overzicht transporten Z (15 januari 1944) en XXV (19 mei 1944), www.kazernedossin.eu

HCK Westerbork – Margaretha Pommée, Venlo. In de reeks Sinti en Roma portretten, 2019, www.westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten

HCK Westerbork – De familie Georg, Vledder. In de reeks Sinti en Roma portretten, 2019, www.westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten

HCK Westerbork - Zoni Weisz, Zutphen. In de reeks Sinti en Roma portretten, 2019, www.westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten

Joods Erfgoed Den Haag, Stolpersteine, in Den Haag, www.joodserfgoeddenhaag.nl

Joods Monument, Over Karl Weisz, zijn broer Johannes Weisz, hun familie en hun gezinnen, 14 juni 2019, www.joodsmonument.nl

Jorna, Peter – De familie Bamberger in Nijmegen. In de serie Sinti en Roma portretten, 2019, www.westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten

Kortholt, Bas – In Memoriam Beike Steinbach. In de reeks Sinti en Roma portretten, 2020, www.westerborkportretten.nl/sinti-en-roma-portretten

Memorial Books The Gypsies at Auschwitz-Birkenau, Part I (Men) and II (Women) - Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma Heidelberg, 1993.

Steinbach, Beike & Jorna, Peter - Catalogus, 2019 bij de tentoonstelling Sinti en Roma in heden en verleden, stichting O Lungo Drom, www.olungodrom.nl

Wolfs-Driessen, Anjes - Mädy Franz, Beek (Limburg), 2019, in de reeks Sinti en Roma portretten HCK Westerbork, www.westerborkportretten.nl/sinti-en-romaportretten, herzien in boekvorm

Yad Vashem, The World Holocaust Remembrance Center - Transport from Westerbork, Camp, The Netherlands to Auschwitz Birkenau, Extermination Camp, Poland on 19/05/1944, https://deportation.yadvashem.org

Naturalisaties en staatloosheid:

Diverging Fates, 2017 - Josef Freiwald (*1912), Swiss Citizen and Inmate of Auschwitz. In: Travelling Circuspeople in Europe during National-Socialism, 17 maart 2017 www.divergingfates.eu

Huonker, Thomas, 2000 - Roma, Sinti und Jenische Schweizerische Zigeunerpolitik zur Zeit des Nationalsozialismus. Beiheft zum Bericht: Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus, Hoofdstuk 4 in het rapport van de Onafhankelijke Zwitserse expertcommissie, 1996, www.thata.ch/romasintijenische.pdf

Naturalisaties vanaf 1850, Historisch Genootschap Valkenswaard, www.shgv.nl

Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 1927, Index, pagina 48, www.delpher.nl

Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden, 1965, no.1-99, 01-01-1965,

Staatscourant, Koninklijke Besluiten, 1971-1972, Koninklijke Boodschap 11899, 3A0005747, Joseph Freiwalt en Carlina Basili www.resolver.kb.nl

Sinti en Roma films en boeken:

Sinti, Roma en gadje: Nederland en zijn verhouding met Zigeuners, Huib Stam voor Pieter van Huystee film & tv, IKON 2003, Archief Beeld en Geluid / still uit de trailer van de film, www.youtube.com

Een zwaar hart, 2001 - Hans Fels en Shuchen Tan, film over het Koninklijk Orkest Tata Mirando, www.vpro.nl

Monica Bennink, 2013 - Kroniek van de muzikale zigeunerfamilie Weiss: Van salonorkest tot het Koninklijk Zigeunerorkest Tata Mirando

Opa Barend Meerman – Biografie door een nazaat, hoofdstuk 22 Tehuizen en gestichten, periode 1906-1929, www.opameerman.jimdofree.com

Vos, Felicita, 2008 - Blauwe haren, zwarte ogen, de Roma-cultuur van binnenuit.

Weisz, Zoni, 2016 – Zoni. De vergeten Holocaust. Mijn leven als Sinto, ondernemer en overlevende. Autobiografie.

Archieven:

Anemaa - Haagse onderwerpen, Daklozen, www.anemaa.home.xs4all.nl

Beeldbank Erfgoed 's-Hertogenbosch, www.erfgoedshertogenbosch.nl

Collectie Beeld en Geluid – Kessler stichting oprichtingsfilm Vereniging Tehuis voor Onbehuisden, 12 oktober, Beeld en Geluid

Collectie Eye Filminstitute – film woonwagenkamp 1923, Binckhorsthoek Den Haag

Collectie Het Geheugen – Fotocollectie Het Leven, Spaarnestad foto, foto Binckhorst, 1912 (pg.17)

De Oud Hagenaar – De Boomsluiterskade voor het jaar 1956 (voorheen Buitensingel Zuidoost), 21-02-2017, www.deoud-hagenaar.nl

Digitale Beeldbank Dossin, Museumsite en Documentatiecentrum, www.kazernedossin.eu

Digitale Bibliotheek voor de Letteren - Foto Binckhorsthoek, pagina 47, www.dbnl.org

Haags Gemeentearchief – Mediabank, Beeldcollectie, www.haagsgemeentearchief.nl

Haags Gemeentearchief - genealogy, personenoverzicht, www.haagsgemeentearchief.nl

Haags Gemeentearchief - Generale rapporten van de politie (0432-01, inv. 782-783)

Haags Gemeentearchief - Gemeentebestuur 1937-152, BNR.0610, Woonwagenarchief 1937-1952

Kesslerstichting, geschiedenis, www.kesslerstichting.nl/geschiedenis

Mast, van der, M., 1982 - Den Haag binnenste buiten, arbeidershofjes in de tweede helft van de 19e eeuw, Monumentenzorg Den Haag, www.monumentenzorgdenhaag.nl

Muziekbibliotheek van de Omroep - Pali Tóth, www.muziekbibliotheekvandeomroep.nl

Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis (RKD), Artists, H.G.L. Schimmelpenningh, www.rkd.nl

Radboud Universiteit Nijmegen, archieven, Thema Caritas, Maatschappelijk Werk, Katholiek Documentatiecentrum (KDC), www.ru.nl/kdc

Shaw, Fred - Belgian Gypsies, Carlo Basili [or Vasili] and his children (11 September 1921), Gypsy Lore Society, 1940 en 1973, met negen prints in het tijdschrift Gypsy Lore Society (Third Series 1940 vol. 19, p.142 respectievelijk 1973 vol. 52, p.30), www.sca-arch.liv.ac.uk

Blogs, websites, Youtube:

Bela Ruha - Met een levendige kijk op schilders en schilderijen: het Zigeunerstrijkje Bela Ruha, geplaatst op 4 april 2015, www.de-maarschalk.blogspot.com

Bela Ruha affiches en Bela Ruha again - het Noordwijkblog, 2019, www.hetnoordwijkblog.com

Bela Ruha, het orkest in Paviljoen en Casino, 1921, Noordwijkblog, 2012, www.hetnoordwijkblog.com, en www.youtube.com

Basily Gypsy Band, www.basily.nl

Django Reinhardt, een Zigeuner in het jazz tijdperk, www.gitaarservicedrechtsteden.nl

Gregor Serban original Tzigane Balkan & Serban Museum - Gregor Serban restaurant website Rijswijk, familiealbum, www.textmap.nl/198390/54009 en www.youtube.com

Gregor Serban, www.wikipedia.nl

Mallemolen bewonerssite, Buurtbewoners, Den Haag

Marktplaats, Ansichtkaarten, knipsels, politiewoonwagen Den Haag 1923, Marktplaats en Pinterest, Veenkade, Den Haag Pinterest

Quintette du Hot Club de France met Stéphane Grappelli (viool) en Django Reinhardt (gitaar), Den Haag, Jazz Concours van de Nederlandse Jazz Liga, Django Reinhardt, 6 November 1937: Opname paviljoen de Dierentuin, Den Haag, www.youtube.com

Roger Moreno Rathgeb, www.roger-moreno.webs.com/actualities

Veres, Lajos en Mariska, www.youtube.com, www.wikipedia.nl resp. www.wikipedia.nl

Openbaar toegankelijke documenten, tenzij berustend bij de auteur:

Herinneringscentrum Kamp Westerbork (Werkmap HCK Westerbork t.b.v. de NIODblogs, 2019): Zigeuner Aktion Transportlijst Westerbork – Auschwitz, 19 mei 1944 (9 pagina's)

Notitie ter Aanvulling op de (Westerbork) Werkmappen No.54a, 66. Zigeunertransport (6 pagina's)

Namenlijst 15 vrouwelijke zigeuners op transport van Auschwitz naar Ravensbrück (1 augustus 1944)

Map CADSU / Rode Kruis (4 pagina's, opgemaakt in de jaren '60):
- Eerste lijst: personen die deportatie overleefden en CADSU hebben aangevraagd
- Tweede lijst: personen die deportatie overleefden maar geen CADSU hebben aangevraagd.

Jorna, Peter - Bestand op basis van de Auschwitz-Birkenau Herdenkingsboeken (21 mei 1944), in combinatie met de Zigeunerrazzia in gemeenten (16 mei 1944) en het Zigeunertransport (19 mei 1944), aangevuld met persoonlijke deskresearch (2017-2020)

Bijlage 1

Adressen waar Sinti en Roma ingeschreven stonden en merendeels werden opgepakt

Centrum/Schilderswijk

z.o. Buitensingel 121: Jan Petalo (1 persoon), opgepakt met echtgenote en kind in omgeving IJsselstein.

Hamerstraat 20: het gezin Winterstein (8 personen ingeschreven, maar in mei 1944 verblijven 7 personen op het verzamelkamp in Den Bosch en worden daar opgepakt; een dochter ontkomt aan de razzia op reis in België met haar burgerman).

Westeinde

Kortenbosch 82: Weiss, Georg-Reinhardt (6 personen)

Kortenbosch 114 hs: Reinhardt (2 personen)

Slijkeinde 177 of 184: Joseph Freiwalt, met vrouw en 3 kinderen opgepakt in Den Bosch; Karl-Willy Weiss, opgepakt in Oldenzaal

Kleine Vleerstraat 28 hs: Basili, 10 personen werden in Den Haag opgepakt, 12 andere familieleden elders (10 in Den Bosch, 2 in Eindhoven)

Westeinde 15: Anton Petalo, met echtgenote opgepakt in het stadje IJsselstein

Schildersbuurt

Van Ravesteinstraat 184: Limberger (1 persoon)

Van Ravesteinstr184 hs: Josephine Georg (1 persoon)

Gerard Doustraat 53: Marie Clemence Winterstein, opgepakt in Helmond met schoonfamilie

Kemperstraat 49-51 hs: Weiss, Rose (7 personen)

Kemperstraat 61 hs: Rose, Winterstein (Windersthin) (5 personen)

Kemperstraat 61: Erdman Rose (echtgenote en kind opgepakt in Arnhem)

Veenkade

Veenkade 113 hs: Grünholz (7 personen)

Veenkade 117 hs: Bannink-Wagner (8 personen)

Veenkade 120 hs: Grünholz-Franzen (8 personen)

Veenkade 121 woonwagen: Franzen-Grünholz (5 personen)

Veenkade 124 hs: Weiss-Grünholz (3 personen)

Hemsterhuisstraat 143 woonwagen: Franzen (4 personen)

Hemsterhuisstraat 145 woonwagen: Punt, Franzen (5 personen)

Noordstraat 121 hs: Grünholz (3 personen)

Bilderdijkstraat 61: Berger (9 personen)

Bijlage 2 - Overzicht van in Nederlandse gemeenten opgepakte Sinti, Roma en woonwagenbewoners bij de zigeunerrazzia op 16/17 mei 1944

Gemeente	Opgepakt bij de razzia (16-17 mei 1994)	Op transport naar Auschwitz 19 mei 1944
Drachten	7 personen van het gezin Mirosch	7 Roma
Eursinge/Westerbork	21 personen uit de families Bamberger, Weiss, Meinhardt	21 Sinti
Vledder	5 personen uit het gezin Georg	5 Sinti
Zwolle	9 personen, gezin Steinbach-Mettbach[163]	0
Oldenzaal	6 uit de families Weiss (Houssodin) en 3 woonwagenbewoners	6 Sinti
Zutphen	124 woonwagenbewoners en 11 zigeuners (6 uit gezin Weisz, 5 uit gezin Westhiner)[164]	5 Sinti
Doetinchem	Het gezin Weiss (dat vervolgens aan transport naar Westerbork ontkwam)	0
Arnhem	5 personen uit de families Wieland, Greef en Steinbach	5 Sinti
Nijmegen	1 persoon uit familie Franzen-Bamberger	1 Sintezza
IJsselstein / Deil / Zegveld	Ca. 23 personen, waaronder uit de gezinnen Petalo (9), Fidi (2) en Franz (9)	20 Roma
‘s-Hertogenbosch	51 personen (23 Roma, 28 Sinti), waarvan in Westerbork 33 uit de families Westhiner (Roma) en Basily (Sinti), voorzien van buitenlands paspoort, en 18 afkomstig uit de Sinti-gezinnen Winterstein, Freiwalt, Steinbach, Weiss, Grünholz	18 Sinti
Eindhoven	42 personen uit de families Halberstadt, Meinhardt, Steinbach, Rose, Reinhardt, en Basili[165]	40 Sinti
Helmond	10 personen uit de families Hanstein, Grünholz, Weiss en Winterstein	10 Sinti
Venlo	22 personen uit de families Pommée, Steinbach, Erbrink, Grünholz, Meijer en Dissenbergen	22 Sinti

163 Duits zigeunergezin van mandenmakers, sinds 1937 reizend met een woonwagen door Nederland, opgepakt in de avond van 17 mei en vrijgelaten in Westerbork (onbekend wanneer en waarom precies). Na de oorlog verzocht het gezinshoofd Georg Steinbach (Weissbrun, Dld, 1896) bij de politie in Deventer om een vergunning tot verblijf voor zichzelf en echtgenote Anna Mettbach (Igersheim Dld, 1900) en hun kinderen. Dit verzoek werd afgewezen. (Proces-verbaal opgemaakt door rechercheur Dwars. Vindplaats Historisch Centrum Overijssel, locatie Deventer, archiefnummer 0759 Politie Gemeente Deventer, inv.nr. 739-8). Vermoedelijk is het gezin daarna vertrokken naar Duitsland.

164 Hiervan 5 Westhiners vrijgelaten in Westerbork, 1 lid van de familie Weisz in Assen ontvlucht.

165 Basili (2 personen) vrijgelaten in Westerbork.

Gemeente	Opgepakt bij de razzia (16-17 mei 1994)	Op transport naar Auschwitz 19 mei 1944
Susteren	1 persoon uit de familie Weiss	1 Sinto
Beek Limburg	9 personen uit de familie Franz	9 Sinti
Den Haag CBR Den Haag	85 personen[166] uit de families Weiss, Rose, Franzen (Punt), Grünholz, Limberger, Wagner (Bannink), Berger, Georg, Reinhardt en Basili[167]	75 Sinti
Amsterdam	22 personen uit de families Rosenberg, Berger en Steinbach (ontkomen aan transport naar Westerbork)	0
Utrecht	Ca. 100 woonwagenbewoners	0
Totaal	**578 in Westerbork (Lucassen, Cottaar), waarvan 304 zigeuners[168]**	**245[169]**

Overzicht P. Jorna opgesteld op basis van Sijes (1979), Lucassen (1990), Cottaar (1996), Westerborklijsten (NIOD), Auschwitz Gypsy Camp Memorial Books

166 Waarvan 81 opgepakt op 16 mei en 4 op 17 mei 1944.

167 Basili (10 personen) werden vrijgelaten in Westerbork.

168 Van de 304 Roma en Sinti die naar Westerbork zijn gebracht werden daar 60 vrijgelaten vanwege buitenlandse paspoorten.

169 Van de 245 gedeporteerden waren 3 (Nederlandse) woonwagenbewoners, 27 Roma en 215 Sinti. Uit dit onderzoek blijkt dat de 75 Haagse gedeporteerden (Sinti) in 12 van de andere (18) razziagemeenten (directe) verwanten bezaten onder degenen die daar waren opgepakt.

Colofon
Dit is een uitgave van
Gemeente Den Haag
Haags Gemeentearchief

500 exemplaren

Auteur: Peter Jorna
Redactie en ontwerp: Haags Gemeentearchief

Omslag:
Foto voorkant: Scharensliep in woonwagenkamp Binckhorst, 1921
Collectie Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven/P. van Tol
Foto achterkant: Woonwagenkamp Binckhorst, 1921
Collectie Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven/P. van Tol

© 2021 Haags Gemeentearchief

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseeerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Haags Gemeentearchief.